2.

Μαρξ και μαρξισμός

Karl Marx: γεννήθηκε στην πόλη Τριρ, Πρωσία, το 1818, και πέθανε στο Λονδίνο το 1883.

Κύρια Έργα

Η αθλιότητα της φιλοσοφίας [*Misère de la Philosophie*] (1847).
Το μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος [*Manifest der Kommunistischen Partei*] (1848).
Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη [*Der 18te Brumaire des Louis Bonaparte*] (1852).
Grundrisse [*Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*] (1857).
Κριτική της πολιτικής οικονομίας [*Zur Kritik der Politischen Ökonomie*] (1859).
Θεωρίες για την υπεραξία [*Theorien über den Mehrwert*] (1862-63).
Το Κεφάλαιο, τόμοι 1-3 [*Das Kapital*] (1863-67).
Κριτική του Προγράμματος Γκότα [*Kritik des Gothaer Programms*] (1875).

Εισαγωγή

> «Οι άνθρωποι δημιουργούν την ιστορία τους, τη δημιουργούν όμως όχι όπως τους αρέσει, όχι σε συνθήκες που οι ίδιοι διαλέγουν».

Ο Marx είναι μια σημαντική μεταβατική προσωπικότητα μεταξύ αυτών που έγραφαν στον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης το 1789 και των γραπτών του Durkheim και του Weber. Αν και ο Marx προσπάθησε να επεκτείνει τις ριζοσπαστικές αλλαγές που συνέβησαν με την επανάσταση του 1789, η κοινωνιολογία των Durkheim και Weber μορφοποιήθηκε εν μέρει από τις προσπάθειές τους να αξιολογήσουν την κληρονομιά της στην πολιτική και στην κουλτούρα των αρχών του 20ού αιώνα στη Γαλλία και στη Γερμανία αντίστοιχα.

Οι ιδέες του Marx αναπτύχθηκαν αρχικά από την κριτική που άσκησε στη

γερμανική ιδεαλιστική φιλοσοφία, και ιδιαίτερα στο έργο των Immanuel Kant (1724-1804), G. W. F. Hegel (1770-1831) και Ludwig Feuerbach (1804-1872). Οι Kant και Hegel επηρεάστηκαν από τα ιδανικά της Γαλλικής Επανάστασης για δημοκρατία, ισότητα και ελευθερία, παραμένοντας όμως επικριτικοί όσον αφορά τις πρακτικές που χρησιμοποιήθηκαν για να πραγματοποιηθούν. Ο καθένας, με διαφορετικό τρόπο, προσπάθησε να χρησιμοποιήσει τη φιλοσοφία για να κατανοήσει καλύτερα πώς μπορεί να διατηρηθεί μια ειρηνική πρόοδος με κατεύθυνση την ισότητα και την ελευθερία. Συνεπώς, γι' αυτήν τη γενιά των γερμανών ιδεαλιστών φιλοσόφων η Γαλλική Επανάσταση είχε μείνει σε μεγάλο βαθμό ημιτελής, και ο Marx, ξεκινώντας στις αρχές της δεκαετίας του 1840, συνέχισε το έργο τους για να βρει έναν τρόπο να την ολοκληρώσει.

Ο Marx ήταν ένας από μια σειρά επικριτών που υποστήριξαν πως, παρά τις επίπονες προσπάθειές τους να βρουν μια ορθολογική βάση για την πολιτική πρόοδο, το πρόβλημα των γερμανών ιδεαλιστών ήταν ότι οι ιδέες τους δεν ήταν τίποτε άλλο παρά αυτό: *ιδέες* για το πώς να προχωρήσουμε που δεν άγγιξαν τον πραγματικό κόσμο. Ο Marx, αντίθετα, ήθελε να ενώσει τη διανοητική ανάλυση με την πρακτική πολιτική δράση για να αλλάξει την κοινωνία. Γι' αυτό στράφηκε στην πολιτική οικονομία και στους Adam Smith (1723-1790) και David Ricardo (1772-1823), καθώς και στους γάλλους σοσιαλιστές, για να αναπτύξει μια γενική θεωρία της ιστορίας, της πολιτικής και της οικονομίας των νεωτερικών καπιταλιστικών κοινωνιών. Μπορούμε εδώ να παρατηρήσουμε ξανά ένα σαφές παράδειγμα της **διαφωτιστικής** πίστης των ανθρώπων ότι μπορούν, μέσω της κατανόησης του κόσμου, να τον αλλάξουν.

Κοιτώντας το έργο του Marx από την οπτική των αρχών του 21ου αιώνα, είναι εύκολο να απορρίψει κανείς τις ιδέες του, τόσο ως λανθασμένες στην ανάλυση του **καπιταλισμού** όσο και ως καταστροφικές στις προβλέψεις για την υπόσχεση της κομμουνιστικής κοινωνίας που πίστευε ότι θα τον αντικαθιστούσε. Ωστόσο, αν και είναι σημαντικό να δείξουμε τις αποτυχίες των προβλέψεων του Marx για το μέλλον του καπιταλισμού, αυτό δεν σημαίνει ότι παύει να είναι σημαντικός για την κοινωνική θεωρία. Αυτή η τελευταία πτυχή του έργου του θα συζητηθεί με περισσότερη λεπτομέρεια σ' αυτό το κεφάλαιο.

Η προσπάθεια του Marx ήταν από τις πιο σημαντικές για να αναπτυχθεί μια πολυδιάστατη ανάλυση της νεωτερικής κοινωνίας, τέτοια που δεν θα περιέγραφε απλώς το πώς φαίνεται ότι είναι τα πράγματα αλλά θα διαπερνούσε τις καθιερωμένες απόψεις και θα πρόσφερε μια καθοριστική αμφισβήτηση στις πιο ισχυρές πεποιθήσεις και αξίες της πρώιμης καπιταλιστικής κοινωνίας. Αυτή η φιλοδοξία τον οδήγησε να αναπτύξει μια ιστορική ανάλυση της νεωτερικής κοινωνίας που εστίαζε σε πράγματα που συχνά παραβλέπονταν σε άλλα είδη ιστορίας.

Υποστήριξε πως, αντί να εξετάζουν μονάρχες και μάχες, οι ιστορικοί θα πρέπει να δουν το έργο των καθημερινών ανθρώπων, διότι αυτή είναι η δραστηριότητα που δημιουργεί και αλλάζει πραγματικά την ιστορία. Ωστόσο, πιο σημαντικό ίσως για τη σημασία του ως κοινωνικού θεωρητικού είναι ότι ο Marx επιστρέφει συνεχώς στις αποτυχίες των μεγάλων οικονομολόγων της εποχής του, για να αναγνωρίσει τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων που είναι αναγκαίοι για να δημιουργηθούν τα προϊόντα πάνω στα οποία βασίζεται ο καπιταλισμός. Όπως λέει ο Giddens, για τον Marx «κάθε 'οικονομικό' φαινόμενο είναι την ίδια στιγμή κοινωνικό φαινόμενο, και η ύπαρξη ενός συγκεκριμένου είδους 'οικονομίας' προϋποθέτει ένα καθορισμένο είδος κοινωνίας» (Giddens 1971: 10).

Για τον Marx, η «οικονομική δραστηριότητα» εμπεριέχει πάντα τη δουλειά ή την εργασία ως σύνολο κοινωνικών σχέσεων. Σ' αυτό προσπαθεί να επιστήσει την προσοχή, με το επιχείρημά του ότι το βασικό χαρακτηριστικό που διαχωρίζει τους ανθρώπους από τα ζώα είναι ότι οι άνθρωποι πρέπει να μεταμορφώσουν τον φυσικό κόσμο για να επιζήσουν σ' αυτόν. Τα ζώα μπορούν να επιζήσουν καταναλώνοντας οτιδήποτε χρειάζονται, οι άνθρωποι, αντίθετα, πρέπει να *φτιάξουν* αυτά που χρειάζονται –από τον ρουχισμό έως τη στέγαση και την τροφή– με υλικά από το φυσικό τους περιβάλλον. Χωρίς λαγούμια, γούνα ή νύχια, οι άνθρωποι βρίσκονται σε ευάλωτη θέση και χρειάζεται να δουλέψουν ομαδικά για να επιζήσουν, συνεπώς χρειάζεται να αναπτύξουν κοινωνικές σχέσεις: «Ως κοινωνικό αντιλαμβανόμαστε τη συνεργασία διαφόρων ατόμων, ανεξάρτητα υπό ποιες συνθήκες, με ποιον τρόπο γίνεται αυτή ή με ποιον σκοπό» (Marx & Engels 1969: 291-292).

Εδώ, λοιπόν, ο Marx αναπτύσσει μια κοινωνιολογική ανάλυση της οικονομικής παραγωγής. Δεν είναι απλώς το ότι χτίζουμε σπίτια ή θερίζουμε σοδειές, αλλά το ότι το κάνουμε ως «πράξη» [praxis]· με αυτόν τον όρο ο Marx αναφέρεται σε όλη την πρακτική τεχνογνωσία, τη θεωρητική γνώση και σε άλλους κοινωνικούς πόρους που είναι διαθέσιμοι σε κάθε ιστορική κοινωνία και ομάδα. Αυτό εννοεί όταν αναφέρεται στη δική του μέθοδο κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ανάλυσης ως «**ιστορικό υλισμό**» –η φύση, αυτή που βρίσκεται «εκεί έξω» κι αυτή που βρίσκεται στις βιολογικές μας δυνατότητες, είναι η «πρώτη ύλη», την οποία δουλεύουμε και μεταλλάσσουμε με σκοπό να παραγάγουμε αυτά που χρειαζόμαστε για να επιζήσουμε. Τα εργαλεία και οι δράσεις που χρησιμοποιούμε για να εκπληρώσουμε βασικές ανάγκες αλλάζουν επίσης τη φύση, και το αποτέλεσμα αυτής της αλλαγής αλλάζει εν συνεχεία τις μελλοντικές ανάγκες μας. Παραδείγματος χάριν, μια συγκεκριμένη κοινωνία μπορεί να μάθει ότι ορισμένες σοδειές καλλιεργούνται καλύτερα από άλλες και συνεπώς εστιάζει σ' αυτές· αυτές οι σοδειές γίνονται βασικές γι' αυτήν την κοινωνία και η ανεπάρκειά

τους θα σημαίνει απουσία αυτής της συγκεκριμένης σοδειάς και όχι του φαγητού εντελώς. Συνεπώς, υπό μια πολύ πραγματική έννοια οι άνθρωποι είναι επίσης κοινωνικά προϊόντα. Δημιουργούμε τους εαυτούς μας εξαρχής δημιουργώντας αυτό που χρειάζεται για να επιζήσουμε. Ως «παγκόσμιοι παραγωγοί» είμαστε επίσης ιστορικά προϊόντα.

Η στρατηγική που χρησιμοποιεί ο Marx για να αποκαλύψει τις κοινωνικές σχέσεις που υπάρχουν σε κάθε πτυχή της ανθρώπινης κοινωνίας μάς προσφέρει ένα ισχυρό μέσο για να κάνουμε τον γνωστό μας κόσμο λιγότερο γνώριμο και ανοιχτό για επανεξέταση. Ο Marx προτείνει να σκεφτούμε τα πάντα σε μια συγκεκριμένη κοινωνία –από τα θαυμαστά παλάτια και τις πινακοθήκες έως τα εργοστάσια, τους δρόμους, τα κρεβάτια και τα ποτήρια για την μπίρα– ως απολιθωμένες εκδοχές έργων της ανθρώπινης φαντασίας, εργασίας, τεχνογνωσίας και επικοινωνίας. Έπειτα μας προκαλεί να αναρωτηθούμε πώς οδηγούμαστε στο να βιώσουμε τον κοινωνικό κόσμο ως ξένο, ακόμη κι αφού έχουμε βοηθήσει όλοι στη δημιουργία του. Αυτό το σημείο αποτελεί το κέντρο του έργου του Marx και τον διακρίνει από την υπόλοιπη κοινωνική σκέψη. Θα επιστρέψουμε σ' αυτό στο τέλος του κεφαλαίου, αφού εξετάσουμε πρώτα κάποιες από τις ιδέες του λεπτομερώς.

Μαρξ και ιστορικός υλισμός

Για τον Marx, λοιπόν, οι **κοινωνικές δομές** δεν δημιουργούνται τυχαία. Υποστηρίζει πως υπάρχει ένα συγκεκριμένο μοτίβο στον τρόπο που οι κοινωνίες, σε διάφορα μέρη του κόσμου και σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές, οργανώνουν την παραγωγή των υλικών αγαθών. Αυτή η θεωρία της ιστορίας και της κοινωνίας ονομάζεται, όπως προαναφέραμε, ιστορικός υλισμός. Μπορούμε, προς διευκόλυνσή μας, να αναγνωρίσουμε τα ακόλουθα στοιχεία:

Ο Marx υποστηρίζει ότι, κοιτάζοντας την ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών, και με το όφελος ότι το κάνουμε αυτό εκ των υστέρων, μπορούμε να διακρίνουμε ένα μοτίβο στη διαδικασία της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και αλλαγής. Οι κοινωνίες που έχουν υπάρξει παλαιότερα ή υπάρχουν και σήμερα επιδεικνύουν μια από τις πέντε διαφορετικές μεθόδους οργάνωσης της παραγωγής. Αυτές τις διαφορετικές μεθόδους παραγωγής αγαθών ο Marx τις ονόμασε **τρόπους παραγωγής**. Αυτοί οι πέντε τρόποι παραγωγής είναι (με χρονολογική σειρά): ο πρωτόγονος κομμουνιστικός, ο αρχαίος, ο φεουδαρχικός, ο καπιταλιστικός και ο κομμουνιστικός.

Πέρα από τον πρώτο και τον τελευταίο τρόπο παραγωγής –τον πρωτόγονο

κομμουνιστικό και τον κομμουνιστικό–, όλοι έχουν ένα βασικό κοινό χαρακτηριστικό. Καθένας αποτελεί μια μέθοδο παραγωγής αγαθών που βασίζεται στις τάξεις. Αν και ο όρος «τάξη» έχει διαφορετικές χρήσεις σε άλλους τομείς της κοινωνιολογίας (και διαφόρων ειδών χρήσεις στην καθημερινή ομιλία), η μαρξιστική χρήση είναι πολύ συγκεκριμένη. Σύμφωνα με τον Marx, σε κάθε μη κομμουνιστική κοινωνία –στην αρχαία, στη φεουδαρχική και στην καπιταλιστική– υπάρχουν μόνο δύο τάξεις που έχουν σημασία. Η τάξη που κατέχει τα μέσα παραγωγής –αποτελούν ιδιοκτησία της– και η τάξη που δεν τα κατέχει.

Σε συστήματα παραγωγής που βασίζονται σε τάξεις τα αγαθά παράγονται με τον ακόλουθο τρόπο: Η πλειονότητα των ανθρώπων, που δεν κατέχουν τα μέσα παραγωγής, κάνει όλη την παραγωγική εργασία προς όφελος αυτών –της μειονότητας– που τα κατέχουν. Στη μαρξιστική θεωρία αυτό είναι το βασικό χαρακτηριστικό των μη κομμουνιστικών κοινωνιών που υπάρχουν ιστορικά. Η παραγωγή των υλικών αγαθών συμβαίνει πάντα μέσω της εκμετάλλευσης της εργασίας της πλειονότητας, της τάξης που δεν κατέχει κάποια ιδιοκτησία, από τη μειονότητα, την τάξη που κατέχει τα μέσα παραγωγής και δεν εργάζεται. Με άλλα λόγια, οποιοσδήποτε βαθμός συνεργασίας ή ακόμη και φιλίας μπορεί να υπάρχει μεταξύ ατόμων από την κάθε τάξη, τα συμφέροντά τους θα έρχονται και πάλι σε αντικειμενική σύγκρουση. Αυτοί που ανήκουν στην κυρίαρχη οικονομική τάξη εξ ορισμού εμπλέκονται σε μια εκμεταλλευτική σχέση με αυτούς που ανήκουν στην κατώτερη τάξη.

Στους κομμουνιστικούς τρόπους παραγωγής δεν υπάρχουν τάξεις. Στις πρωτόγονες κομμουνιστικές κοινωνίες οι άνθρωποι δεν μπορούν να παράγουν πλεόνασμα. Αυτό οφείλεται συνήθως στο μη φιλόξενο περιβάλλον, στην έλλειψη τεχνογνωσίας ή σε έναν συνδυασμό αυτών των δύο. Λόγω του ότι αυτοί οι άνθρωποι παρήγαγαν τόσα ώστε να μπορούν να επιζήσουν απλώς σε ένα επίπεδο συντήρησης, έπρεπε όλοι να δουλεύουν. Δεν υπάρχει πλεονασματική ιδιοκτησία και συνεπώς δεν υπάρχει δυνατότητα να εμφανιστούν τάξεις που θα την εκμεταλλευτούν. Στον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής δεν υπάρχουν τάξεις διότι η ιδιοκτησία έχει καταργηθεί –τα άτομα δεν έχουν τη δυνατότητα να κατέχουν τα μέσα παραγωγής. Λόγω του ότι στους τρόπους παραγωγής που βασίζονται σε τάξεις τα αγαθά παράγονται με εκμεταλλευτικό τρόπο, στη μαρξιστική θεωρία οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής αναφέρονται συχνά ως η κυρίαρχη τάξη, ενώ οι μη ιδιοκτήτες, η εκμεταλλευόμενη τάξη που κάνει την παραγωγική εργασία, ονομάζεται κατώτερη τάξη.

Σύμφωνα με τον Marx, η ιστορία της ανθρώπινης κοινωνίας είναι η ιστορία των διαφόρων παραγωγικών συστημάτων που βασίζονται στην ταξική εκμετάλλευση. Θεωρεί ότι μπορούμε να χωρίσουμε την ιστορία της κάθε κοινωνίας σε

διαφορετικές εποχές, η καθεμιά από τις οποίες βασίζεται σε έναν συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής με τις δικές του χαρακτηριστικές ταξικές σχέσεις. Όλες οι κοινωνίες, εντέλει, θα περάσουν από όλα αυτά τα στάδια της ιστορίας και όλες θα γίνουν τελικά κομμουνιστικές. Ωστόσο, δεν εξελίσσονται όλες οι κοινωνίες με τον ίδιο ρυθμό. Αυτός είναι ο λόγος που σε ορισμένες ιστορικές στιγμές διαφορετικές κοινωνίες παρουσιάζουν διαφορετικούς τρόπους παραγωγής –βρίσκονται σε διαφορετικά στάδια ιστορικής εξέλιξης.

Όλοι οι μη κομμουνιστικοί τρόποι παραγωγής έχουν κοινή την παραγωγή των αγαθών μέσω της κυριαρχίας πάνω σε μια τάξη και την εκμετάλλευσή της από μιαν άλλη. Τι διαχωρίζει τον έναν τρόπο παραγωγής από τον άλλον; Κάθε μη κομμουνιστικός τρόπος παραγωγής έχει μια ξεχωριστή, κυρίαρχη, ιδιοκτήτρια τάξη και μια ξεχωριστή, κατώτερη, εκμεταλλευόμενη και μη ιδιοκτήτρια τάξη. Επιπλέον, κάθε τρόπος εμφανίζεται μέσω του προηγούμενου.

Ο αρχαίος τρόπος παραγωγής

Η παλαιότερη μορφή ταξικής παραγωγής –εξ ου και η ονομασία της– είναι ο αρχαίος τρόπος παραγωγής. Αυτός ο τρόπος εμφανίστηκε μέσα από τον πρωτόγονο κομμουνιστικό τρόπο, κυρίως λόγω των τεχνικών βελτιώσεων. Παραδείγματος χάριν, στην εποχή του σιδήρου οι άνθρωποι ανέπτυξαν παραγωγικές τεχνικές που επέτρεψαν την πιο εξειδικευμένη καλλιέργεια με τη χρήση ζώων και τη σταθερότερη αγροτική παραγωγή. Αυτό το γεγονός με τη σειρά του επέτρεψε την παραγωγή πλεονάσματος, κάτι που απαιτούσε έναν πιο περίπλοκο **καταμερισμό της εργασίας** σε σχέση με αυτόν που ήταν απαραίτητος σε μια οικονομία που βασιζόταν καθαρά στην επιβίωση. Αποτέλεσμα αυτού ήταν ότι μπόρεσε να εμφανιστεί μια κυρίαρχη τάξη *μη-παραγωγών*.

Το χαρακτηριστικό που διακρίνει αυτόν τον τρόπο παραγωγής είναι ότι οι άνθρωποι αποτελούν ιδιοκτησία άλλων, πιο ισχυρών ανθρώπων, με τη μορφή της παραγωγικής ιδιοκτησίας. Αυτό σημαίνει ότι πρόκειται για παραγωγή που βασίζεται στη δουλεία. Σ' αυτήν την περίπτωση έχουμε, λοιπόν, μια κυρίαρχη τάξη *αρχόντων* και μια κατώτερη τάξη *δούλων*. Η παραγωγή γίνεται μέσω της αναγκαστικής εργασίας ανθρώπων που αποτελούν ιδιοκτησία άλλων ανθρώπων. Η αρχαία Ελλάδα και η Ρώμη αποτελούν κλασικά παραδείγματα της δουλείας ως τρόπου παραγωγής. Στην ελληνική και τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία σχεδόν το ένα τρίτο του πληθυσμού ήταν υποδουλωμένο. Οι περισσότεροι είχαν γίνει δούλοι ως αιχμάλωτοι πολέμου, έπειτα από μάχες που πραγματοποιήθηκαν ως μέρος της ιμπεριαλιστικής (το να χτίζεις μια αυτοκρατορία) πολιτικής του ελληνικού και του ρωμαϊκού κράτους. Ένας από τους λόγους για τους οποίους αποσυντέθηκε ο αρχαίος τρόπος παραγωγής ήταν ότι η δύναμη του κράτους,

στην οποία βασιζόταν, διαβρώθηκε. Καθώς γινόταν όλο και πιο δύσκολο για τα αρχαία κράτη να ελέγξουν τους ανθρώπους που ζούσαν στις πιο απόμακρες περιοχές των αυτοκρατοριών τους και να επιβληθούν σ' αυτούς, γινόταν πιο δύσκολη και η παράταση της δουλείας ως τρόπου παραγωγής.

Ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής

Στη θέση του αρχαίου τρόπου παραγωγής εμφανίστηκε ένας νέος, που είχε πολύ πιο τοπικό χαρακτήρα, ο φεουδαρχικός. Η φεουδαρχική παραγωγή βασιζόταν στην ικανότητα των πολεμιστών ή των ευγενών που έλεγχαν μικρές τοπικές περιοχές με τη χρήση όπλων να εκμεταλλευτούν μια αγροτική εργατική δύναμη. Στη φεουδαρχία η κυρίαρχη τάξη ελέγχει τη γη και αποτελείται από τους γαιοκτήμονες [*lords*]. Η κατώτερη τάξη αποτελείται από τους *δουλοπάροικους* [*serfs*]. Η παραγωγή συμβαίνει μέσω της εργασίας αυτών που πρέπει να καλλιεργήσουν τη γη, έτσι ώστε να επιβιώσουν. Αφού όμως η γη δεν ανήκει σ' αυτούς τους εργάτες και απλώς κατοικούν εκεί, είναι αναγκασμένοι να παραδίδουν μεγάλο μέρος της παραγωγής τους ως ενοίκιο (με τη μορφή ενός «ποσού» που αποκαλείται *δεκάτη*) στους ιδιοκτήτες της γης.

Η φεουδαρχική παραγωγή επικράτησε στην Ευρώπη από τον μεσαίωνα έως τις αρχές της νεωτερικής εποχής. Δύο παράγοντες προανήγγειλαν τον θάνατό της και βοήθησαν στην εμφάνιση ενός νέου τρόπου παραγωγής, βασισμένου σε μια νέα μορφή ταξικής εκμετάλλευσης. Πρώτον, η ισχυρή συγκεντρωτική πολιτική εξουσία είχε επανεμφανιστεί στην Ευρώπη, όχι με τη μορφή μεγάλων δύσκαμπτων αυτοκρατοριών αλλά με τη μορφή απολυταρχικών μοναρχιών. Αυτό επέτρεψε την άσκηση επαρκούς κρατικού ελέγχου εντός των ορίων των εθνικών περιοχών στις ευρωπαϊκές χώρες, με αποτέλεσμα να επινοηθούν και να εφαρμοστούν ανάλογα νομικά συστήματα. Αυτό το γεγονός με τη σειρά του επέτρεψε στην οικονομική δραστηριότητα να επεκταθεί πέρα από τα τοπικά φεουδαρχικά σύνορα, όπως και την ευρεία ανάπτυξη του εμπορίου, παραδείγματος χάριν μέσω της βαθμιαίας ενοποίησης των φορολογικών και νομισματικών συστημάτων εντός των μεγαλύτερων εμπορικών περιοχών και κατά μήκος μεγάλων εμπορικών οδών, όπως ο ποταμός Ρήνος.

Δεύτερον, λόγω των αλλαγών που προέκυψαν από την αγροτική επανάσταση, η αγροτική παραγωγή έγινε ορθολογική και πιο αποδοτική. Μία από τις πιο σημαντικές συνέπειες ήταν οι νόμοι περί των περιφράξεων. Αυτοί οι νόμοι ακύρωναν τα δικαιώματα που είχαν μεγάλες μάζες της αγροτικής εργατικής δύναμης στη γη που τους είχε δοθεί κατά την εποχή της φεουδαρχίας. Αντικαταστάθηκαν από πρόβατα και από μηχανές ταχείας καλλιέργειας, με αποτέλεσμα αυτοί οι εργάτες να μείνουν χωρίς γη. Όπως το περιγράφει και ο Marx στο *Κεφάλαιο*:

«Πρόβατα έτρωγαν ανθρώπους» (Marx 2008). Χωρίς να έχουν γη και χωρίς κανένα άλλο μέσο επιβίωσης, εκτός από την εργατική τους δύναμη, οι εργάτες αναγκάστηκαν να πουλήσουν την εργασία τους σε εργοδότες για έναν μισθό. Με αυτόν τον τρόπο εμφανίστηκε για πρώτη φορά η *αγορά εργασίας*.

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής

Η παραγωγή πλέον απέκτησε έναν νέο ταξικό χαρακτήρα. Το εργατικό δυναμικό μιας τάξης εργατών χωρίς γη –το **προλεταριάτο**, όπως τους αποκαλούν οι μαρξιστές– θα μπορούσε να αγοραστεί με έναν μισθό από μια τάξη ιδιοκτητών εργοδοτών, ο μαρξιστικός όρος για τους οποίους είναι η **μπουρζουαζία**.

Έτσι, ο καπιταλισμός αναπτύχθηκε στη Βρετανία πριν από τη βιομηχανοποίηση: τα αγροτικά αγαθά παράγονταν κατά βάση με καπιταλιστικό τρόπο. Μόνο αργότερα, όταν χτίστηκαν τα εργοστάσια και κατασκευάστηκαν οι βιομηχανικές μηχανές, καθιερώθηκε ο βιομηχανικός καπιταλισμός και εμφανίστηκε το αστικό προλεταριάτο. Στην καπιταλιστική κοινωνία η μπουρζουαζία είναι η κυρίαρχη τάξη διότι, όπως οι δουλοκτήτες στις δουλικές κοινωνίες και οι γαιοκτήμονες στις φεουδαρχικές, κατέχει τον παραγωγικό πλούτο –τα μέσα παραγωγής.

Κατά την ανάπτυξη του καπιταλισμού ο χαρακτήρας της ιδιοκτησίας στην οποία επενδύουν τον πλούτο τους οι καπιταλιστές έχει σαφώς μεταλλαχθεί. Στα πρώτα στάδια του καπιταλισμού, όπως έχουμε σημειώσει, η παραγωγική ιδιοκτησία είχε κυρίως τη μορφή της γης, με το προλεταριάτο να αμείβεται ως αγροτικός εργάτης. Αργότερα, η βιομηχανική παραγωγή πυροδότησε την καπιταλιστική επένδυση σε εργοστάσια και μηχανές, με το προλεταριάτο να κερδίζει τα προς το ζειν ως βιομηχανικοί χειρωνακτικοί εργάτες. Αργότερα ο καπιταλισμός πήρε τη μορφή του τυπικού σύγχρονου βιομηχανικού καπιταλισμού. Σήμερα, αντί για την ιδιοκτησία και τον έλεγχο της ίδιας της βιομηχανικής παραγωγής, η ιδιοκτησία της παραγωγικής περιουσίας παίρνει τη μορφή κεφαλαιακών επενδύσεων σε μετοχές και χρεόγραφα. (Αν και φυσικά οι καπιταλιστές ιδιοκτήτες γης και οι ιδιοκτήτες και ελεγκτές των δικών τους επιχειρήσεων –ειδικότερα μικρότερων επιχειρήσεων– υπάρχουν ακόμη σε μεγάλο βαθμό.)

Παρά αυτές τις μεταλλάξεις στη φύση της παραγωγικής ιδιοκτησίας στην καπιταλιστική κοινωνία, για τους μαρξιστές ο χαρακτήρας των ταξικών σχέσεων μεταξύ ιδιοκτητών και μη ιδιοκτητών είναι κατά βάση ο ίδιος, όπως στους προηγούμενους ταξικούς τρόπους παραγωγής. Αν και η μπουρζουαζία δεν παράγει η ίδια αγαθά, παρ' όλα αυτά κατέχει τα μέσα παραγωγής. Γι' αυτό πάντα θα αποκομίζει κέρδος από τη διαφορά μεταξύ του κόστους της εργασίας του προλεταριάτου και της αξίας των αγαθών που παράγονται από την προλεταριακή εργα-

τική δύναμη. Το πιο σημαντικό είναι ότι οι εργάτες πάντα θα πληρώνονται λιγότερο από την αξία των αγαθών που παράγουν· δίχως κέρδος η επανεπένδυση αυτού του πλεονάσματος στην παραγωγική δύναμη του καπιταλισμού δεν θα συνέβαινε και οι επιχειρήσεις θα μαράζωναν και θα πέθαιναν μπροστά στον ανταγωνισμό. Αυτή η *υπεραξία* [*surplus value*] δεν κοστίζει τίποτα στους καπιταλιστές και αποτελεί ένα απτό σύμβολο της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης των μισθωτών εργατών από τους εργοδότες. Αν και δεν είναι τόσο προφανής όσο η αξίωση της δεκάτης από τους φεουδάρχες ή η ιδιοκτησία των ανθρώπων από τους δουλοκτήτες, η σχέση μεταξύ καπιταλιστή και μισθωτού είναι ακριβώς ίδια. Σύμφωνα με τα λόγια του Marx: «Η ιστορία όλων των κοινωνιών που έχουν υπάρξει έως τώρα είναι η ιστορία των ταξικών αγώνων» (Marx & Engels 1976 [1848]).

Ο ρόλος του εποικοδομήματος

Προς το παρόν η περιγραφή μας της μαρξιστικής θεωρίας έχει επικεντρωθεί στην παραγωγή –στις οικονομικές σχέσεις. Τι γίνεται όμως με την πολιτισμική, την πολιτική και τη νομική διάσταση της κοινωνικής ζωής; Όπως έχουμε δει, αναπτύσσοντας την κριτική του στον καπιταλισμό ο Marx ενδιαφέρεται να δείξει ότι οι οικονομικές σχέσεις είναι επίσης και κοινωνικές σχέσεις, με την έννοια ότι προϋποθέτουν ένα καθορισμένο κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό και νομικό πλαίσιο. Αυτή η πλευρά της ανάλυσης του Marx πρέπει επίσης να εξεταστεί: πώς κατανοεί τη σχέση μεταξύ οικονομικής παραγωγής και πολιτισμικών, πολιτικών και καλλιτεχνικών διαστάσεων της κοινωνίας;

Ο μαρξισμός συχνά θεωρείται ότι υποστηρίζει πως οι πτυχές της κοινωνίας που μπαίνουν υπό τον γενικό τίτλο «κουλτούρα» είναι στην πραγματικότητα ιδέες στα κεφάλια μας, ατομικά ή συλλογικά, που ως καθρέφτες «αντανακλούν» τις οικονομικές σχέσεις. Ίσως, όμως, έχει μεγαλύτερο νόημα να κάνουμε τον διαχωρισμό μεταξύ κυρίαρχων συστημάτων πεποιθήσεων και των ιδεών που έχουμε ως άτομα. Ο Marx επιτρέπει τη δυνατότητα να υπάρχουν άτομα και ομάδες εντός της κοινωνίας που έχουν ιδέες που διαφέρουν από τις κυρίαρχες απόψεις ή τις αμφισβητούν, και η αλήθεια είναι ότι ήταν αναγκασμένος να το επιτρέψει αυτό, αλλιώς θα απέκλειε τη δυνατότητα των δικών του ιδεών! Ωστόσο, το επιχείρημά του είναι ότι σε μια ταξική κοινωνία οι πιο ισχυρές πεποιθήσεις και αξίες τείνουν να υποστηρίζουν τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Για να το εκφράσει αυτό καλύτερα, ο Marx ονομάζει τον τρόπο που μια κοινωνία οργανώνει την παραγωγή της ως **υποδομή** ή **οικονομική βάση**. Η υπόλοιπη κοινωνική ορ-

γάνωση –οι μη οικονομικές δραστηριότητες και οι ιδέες της, οι πεποιθήσεις της και η φιλοσοφία της– ονομάζεται **εποικοδόμημα**. Η χρήση αυτών των όρων είναι σημαντική, αφού τονίζουν τον τρόπο με τον οποίο το εποικοδόμημα μιας κοινωνίας δημιουργείται από τη βάση της· αυτό σημαίνει ότι ένα σύνολο δραστηριοτήτων κατασκευάζεται πάνω σε ένα άλλο.

Θεσμοί

Αρχικά, στο επίπεδο της κοινωνικής δομής, σε κάθε εποχή οι μη οικονομικοί θεσμοί οργανώνονται πάντα με τέτοιον τρόπο, ώστε να είναι ωφέλιμοι προς τον τρόπο παραγωγής. Αποστολή των μαρξιστών κοινωνιολόγων του 20ού αιώνα ήταν να αναλύσουν το πώς συγκεκριμένοι θεσμοί που φαίνεται να είναι διαχωρισμένοι από τα οικονομικά ενδιαφέροντα στην πραγματικότητα δομούνται έτσι ώστε να στηρίζουν τις αξίες και τις δραστηριότητες της καπιταλιστικής οικονομικής δραστηριότητας. Ακολουθούν δύο περιγραφές τέτοιων σημαντικών θεσμών –της οικογένειας και του εκπαιδευτικού συστήματος– στην καπιταλιστική κοινωνία.

Η οικογένεια

Η μαρξιστική ανάλυση επικεντρώνει την προσοχή της στον τρόπο με τον οποίο οι οικογένειες τείνουν να ενθαρρύνουν και να αναπαράγουν ιεραρχικές, μη ισότιμες σχέσεις και στο ότι λειτουργούν ως ασφαλιστική δικλείδα για την εργατική δύναμη των καπιταλιστικών κοινωνιών, μειώνοντας τη δυσαρέσκειά τους, έτσι ώστε να εξαφανίζεται το επαναστατικό στοιχείο. Προσφέροντας ένα μέρος όπου μπορούν να γεννηθούν παιδιά και να μεγαλώσουν με σχετική ασφάλεια, η οικογένεια παρέχει την εργατική δύναμη του αύριο. Την ίδια στιγμή, προσφέροντας ένα κέντρο για χαλάρωση, αναψυχή, ανανέωση και ξεκούραση, η οικογένεια διασφαλίζει ότι τα μέλη της σημερινής εργατικής τάξης θα επιστρέφουν στη δουλειά τους κάθε μέρα, με την ικανότητά τους για εργασία ανανεωμένη και πιο ισχυρή. Αυτό εννοούν εκείνοι που λένε πως η οικογένεια αναπαράγει την εργατική δύναμη σε καθημερινή βάση και στη βάση γενεών.

Εκπαίδευση

> «Οι Bowles και Gintis υποστηρίζουν ότι η εκπαίδευση λειτουργεί εντός της 'μακριάς σκιάς της εργασίας': αυτό σημαίνει πως το εκπαιδευτικό σύστημα αντανακλά την οργάνωση της παραγωγής στην καπιταλιστική κοινωνία. Παραδείγματος χάριν, ο κατακερματισμός των εργασιακών διαδικασιών αντανακλάται στη διάσπαση της εκπαιδευτικής ύλης σε μικρά «πακέτα» γνώσης, έτσι ώστε το κάθε αντικείμενο να είναι ξεχωριστό από τα άλλα· η έλλειψη ελέγχου στις εργασιακές διαδικασίες αντανακλάται στην αδυναμία των μαθητών να ελέγξουν τι θα μάθουν στο σχολείο ή πώς θα το μάθουν· τέλος, η ανάγκη να εργαστεί κάποιος για έναν μισθό τη στιγμή που οι δου-

λειές φαίνονται ανούσιες και μη ικανοποιητικές συμβαδίζει με την έμφαση που δίνουν τα σχολεία στη μάθηση, όχι έχοντας την ίδια ως αυτοσκοπό αλλά στοχεύοντας στο να έχει κάποιο παιδί καλούς βαθμούς. Οι Bowles και Gintis συνεπώς υποστηρίζουν ότι υπάρχει μια αντιστοιχία μεταξύ της φύσης της εργασίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες και της φύσης της σχολικής εκπαίδευσης» (Bilton κ.ά. 1981: 292-293, 387).

Σε κάθε θεσμό αποκαλύπτεται το αποτύπωμα του καπιταλισμού και το αποτέλεσμα είναι το ίδιο –η αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων ανεξάρτητα από τον σκοπό των ατόμων που εμπλέκονται σ' αυτές. Υπό αυτό το πρίσμα η μαρξιστική κοινωνιολογία του 20ού αιώνα βρίσκεται πολύ κοντά στις δομικές-λειτουργιστικές θεωρίες που θα συζητήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Σε μια τέτοια κοινωνιολογία, όπως ο **λειτουργισμός** [**functionalism**], η ανάλυση ενός θεσμού παίρνει τη μορφή της αναγνώρισης του θετικού ρόλου του στο **κοινωνικό σύστημα**. Όντως, οι παραπάνω περιγραφές για τα οφέλη του καπιταλισμού από την οικογενειακή ζωή και τη σχολική εκπαίδευση θα μπορούσαν εύκολα να θεωρηθούν ότι αναγνωρίζουν τη «λειτουργία» τέτοιων θεσμών στην προσπάθειά τους να ανταποκριθούν στις ανάγκες του καπιταλισμού. Αν και τόσο ο μαρξισμός όσο και ο λειτουργισμός είναι «συστημικές» θεωρίες, η βασική διαφορά τους έγκειται στον τρόπο με τον οποίο χαρακτηρίζει η καθεμία το σύστημα και αυτούς που εκπληρώνουν τις ανάγκες τους μέσω αυτού.

Ιδεολογίες

Η σχέση μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος είναι προφανής στον τρόπο με τον οποίο οι επικρατούσες σε κάθε εποχή πεποιθήσεις στηρίζουν επίσης την οργάνωση της παραγωγής. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε κοινωνίες όπου η διαδικασία της παραγωγής αγαθών εμπεριέχει την εκμετάλλευση του κύριου όγκου του πληθυσμού, φέρνοντάς τον σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση και κάνοντας την κοινωνία υπερβολικά άνιση. Αν και η συμμόρφωση της κατώτερης τάξης σ' αυτήν την κατάσταση μπορεί να εξασφαλιστεί με βίαια μέσα, σύμφωνα με τη μαρξιστική άποψη ο πιο αποτελεσματικός τρόπος να εξασφαλιστεί είναι μέσω των κυρίαρχων πεποιθήσεων και αξιών. Όπως είπαμε νωρίτερα, για τους μαρξιστές οι **ιδεολογίες** είναι συστήματα πεποιθήσεων τα οποία:

- νομιμοποιούν το ταξικό σύστημα παραγωγής εμφανίζοντάς το σωστό και δίκαιο και/ή
- αποκρύπτουν την πραγματικότητα των συνεπειών του σ' αυτούς που εμπλέκονται.

Σύμφωνα με τους μαρξιστές, οι κυρίαρχες ιδέες, πεποιθήσεις και αξίες σε μια ταξική κοινωνία (οι ιδέες για τις οποίες υπάρχει μεγαλύτερος βαθμός συμφω-

νίας) δεν έχουν βρεθεί σ' αυτήν τη θέση τυχαία. Δρουν ως ιδεολογίες που υψώνουν ένα οικοδόμημα το οποίο, χωρίς τέτοιου είδους ιδεολογική στήριξη, θα κινδύνευε να αμφισβητηθεί από την κατώτερη τάξη. Οι μαρξιστές υποστηρίζουν ότι αν και κατά καιρούς η κυρίαρχη τάξη είναι *αναγκασμένη* να καταφύγει στην ωμη βία για να διατηρήσει την εξουσία και την υπεροχή της, η απουσία ενός τέτοιου καταφανούς εξαναγκασμού δεν σημαίνει και την απουσία εκμετάλλευσης, το αντίθετο. Υποστηρίζουν πως το μόνο που μπορεί να υποδείξει η έλλειψη της καταφανούς καταπίεσης είναι η έλλειψη μιας αποτελεσματικής αντιπολίτευσης και η απουσία ανάγκης να χρησιμοποιηθεί βία. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει καταπίεση –απλώς ότι οι καταπιεσμένοι δεν γνωρίζουν για την κατάστασή τους ή δεν έχουν τη δύναμη να εκφράσουν την αντίστασή τους.

Πώς καθιερώνονται αυτές οι κυρίαρχες ιδέες; Οι μαρξιστές, όπως και οι λειτουργιστές, υποστηρίζουν ότι συγκεκριμένες ιδέες μεταδίδονται μέσω βασικών παραγόντων κοινωνικοποίησης. Στη σύγχρονη κοινωνία, παραδείγματος χάριν, τόσο οι μαρξιστές όσο και οι λειτουργιστές θα καταδείκνυαν τον σημαντικό ρόλο θεσμών όπως η οικογένεια, το εκπαιδευτικό σύστημα και τα ΜΜΕ στην προώθηση πεποιθήσεων και αξιών που έχουν επικρατήσει εν γένει. Η ουσιώδης διαφορά μεταξύ λειτουργιστών και μαρξιστών έγκειται στην ερμηνεία τους σχετικά με τον ρόλο που έχουν τέτοιοι θεσμοί στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Για τους λειτουργιστές, η κοινωνικοποίηση είναι ο τρόπος με τον οποίο μαθαίνουμε ιδέες τις οποίες χρειάζεται να γνωρίζουμε για να σκεφτόμαστε και να συμπεριφερόμαστε με τον τρόπο που απαιτείται από εμάς σε ένα κοινωνικό σύστημα. Για τους μαρξιστές, ο τρόπος που μαθαίνουμε αυτές τις ιδέες εξυπηρετεί τη δικαιολόγηση του πραγματικού χαρακτήρα της ταξικής κοινωνίας. Και για τις δύο θεωρίες υπάρχει μια επικρατούσα κουλτούρα την οποία οι άνθρωποι μαθαίνουν μέσω της κοινωνικοποίησης. Η διαφορά μεταξύ τους βρίσκεται στο έργο που αυτή η κουλτούρα καλείται να επιτελέσει. Για τους λειτουργιστές διασφαλίζει την κοινωνική ενσωμάτωση. Για τους μαρξιστές ο σκοπός της είναι να διασφαλίσει την ανισότητα και την κυριαρχία.

Οι ιδεολογίες στη σύγχρονη Βρετανία

Μπορούμε να δούμε μερικές από τις ιδέες που επικρατούν στη σύγχρονη καπιταλιστική Βρετανία για να εξετάσουμε πώς θα εξηγούσε ένας μαρξιστής τη σημασία τους ως εποικοδομήματος. Σύμφωνα με τη μαρξιστική άποψη, η μορφή των ιδεών στη Βρετανία που βοηθούν στη διαιώνιση του καπιταλισμού στην κοινωνία στηρίζονται στην προσπάθεια να:

- αποσπαστεί η προσοχή του κόσμου από την πραγματικότητα της ταξικής ανισότητας·
- αναπαραχθεί η ζήτηση για αγαθά ενθαρρύνοντας τον καταναλωτισμό·
- ενθαρρυνθεί η μισθωτή τάξη να δεχτεί τον κατώτερο ρόλο της·
- δικαιολογηθεί η ανισότητα μεταξύ των τάξεων.

Πώς γίνεται αυτό; Πώς γίνεται να υπερισχύουν τέτοιες ιδέες; Μια μαρξιστική προσέγγιση στο εποικοδόμημα της σύγχρονης Βρετανίας μπορεί να περιέχει τα ακόλουθα.

Θεσμοί αποπροσανατολισμού

Σύμφωνα με τους μαρξιστές η καπιταλιστική παραγωγή είναι εκμεταλλευτική. Ένας σημαντικός λόγος για την επιβίωσή της είναι ότι υπάρχουν θεσμοί που εκτρέπουν την προσοχή των εκμεταλλευόμενων από την πραγματικότητα της κατάστασής τους. Η βιομηχανία διασκέδασης αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Μεγάλο μέρος της δημοφιλούς μουσικής [popular music], λόγου χάριν, με τη χαρακτηριστική έμφαση που δίνει στον ρομαντικό έρωτα και/ή στη σεξουαλική ικανοποίηση ως το αποκορύφωμα της ανθρώπινης ολοκλήρωσης, μάλλον δεν έχει σκοπό να καταδείξει την πραγματικότητα της ταξικής εκμετάλλευσης! Και το ίδιο μπορεί να ειπωθεί για μεγάλο μέρος της δημοφιλούς λογοτεχνίας [popular literature]. Η φυγή από την πραγματικότητα υπάρχει άφθονη και σε άλλα είδη: η ατελείωτη παραγωγή αστυνομικών και πολεμικών μυθιστορημάτων, επιστημονικής φαντασίας κ.ο.κ. αποτελεί απόδειξη αυτής της τάσης φυγής. Ένα μεγάλο μέρος των προγραμμάτων στην τηλεόραση και στο ραδιόφωνο έχουν τις ίδιες συνέπειες. Από τις κωμικές σειρές έως τα τηλεπαιχνίδια, από τις σαπουνόπερες έως τις ταινίες για κλέφτες και αστυνόμους, αυτό το είδος διασκέδασης προωθεί έναν ευτελισμό της πραγματικότητας. Τέτοιου είδους προγράμματα δημιουργούν «φανταστικούς» κόσμους για να αποσπάσουν και να αποπροσανατολίσουν την προσοχή μας μακριά από τα γεγονότα της ζωής σε μια ταξική κοινωνία.

Η οικογένεια μπορεί επίσης να επιτελέσει ένα τέτοιο έργο. Μια κυρίαρχη πεποίθηση στη σύγχρονη κοινωνία είναι ότι η ατομική συναισθηματική ικανοποίηση μπορεί να επιτευχθεί μόνο στον γάμο και στην ανατροφή των παιδιών. Όσο ευχάριστη ή το αντίθετο και να θεωρηθεί η επίτευξη τέτοιων στόχων, πρέπει να κατανοήσουμε ότι η επιδίωξη αυτή καθιστά την επιθυμία ικανοποίησης μέσω άλλων δραστηριοτήτων, όπως η εργασία, λιγότερο πιθανή. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι γίνεται αποδεκτή η εκμεταλλευτική, ανούσια εργασία. Ως αντιστάθμισμα, στόχος της ζωής γίνεται η πραγματοποίηση της συζυγικής και γονικής ικανοποίησης. Όπως είχε πει ένας εργάτης της αυτοκινητοβιομηχανίας Ford στον Huw

Beynon: «Απλά κλείνω τα μάτια μου, κάνω τη δουλειά μου και σκέφτομαι τη γυναίκα και τα παιδιά μου» (Beynon 1973).

Μεγάλο μέρος των μέσων ενημέρωσης επιτελούν επίσης έναν σημαντικό ρόλο αποπροσανατολισμού στην καπιταλιστική κοινωνία. Παραδείγματος χάριν, στη Βρετανία οι σκανδαλοθηρικές εφημερίδες, όπως η *Sun*, η *Star*, η *Daily Mirror*, η *Daily Mail* και η *Daily Express*, δίνουν παραδοσιακά έμφαση στις ευτελείς, στις εντυπωσιακές και στις σκανδαλιστικές ειδήσεις αντί να ερευνούν τα σημαντικά γεγονότα. Αυτή η ηθελημένη συγκάλυψη και παραμόρφωση της πραγματικότητας το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να ενθαρρύνει τον κόσμο που ζει σε μια καπιταλιστική κοινωνία να στρέψει το βλέμμα του μακριά από την ανισότητα, τη στέρηση και την εκμετάλλευση. Όντως, εφόσον ο μόνος τρόπος να ενημερωθούμε για την πραγματικότητα είναι μέσω των ΜΜΕ, η αποτυχία να παρέχουν αυτήν την ενημέρωση δεν είναι μόνο αποπροσανατολιστική, σημαίνει επίσης ότι μας δίνουν μια εικόνα του κόσμου η οποία είναι ψεύτικη.

Καταναλωτισμός: η αναπαραγωγή της ζήτησης

Ο καπιταλισμός βασίζεται στην αναπαραγωγή της ζήτησης. Οποιοσδήποτε κοινωνικός θεσμός προωθεί την αγορά αγαθών διαιωνίζει την παραγωγή τους μέσω καπιταλιστικών μέσων. Σαφώς, ο βασικός τρόπος μέσω του οποίου καλούμαστε να καταναλώσουμε είναι η διαφήμιση. Είτε είναι στην τηλεόραση είτε στο ραδιόφωνο, στον κινηματογράφο, στις εφημερίδες και στα περιοδικά, ή σε υπαίθριες διαφημίσεις, η διαφήμιση εξυμνεί την κατοχή των υλικών αγαθών και συνεπώς προωθεί την απόκτησή τους. Η οικογένεια βοηθά επίσης την αναπαραγωγή της ζήτησης. Στις δυτικές κοινωνίες πολλοί άνθρωποι ζουν σε πυρηνικές οικογένειες –το πιο μικρό είδος οικογένειας. Κάθε οικογένεια είναι οικονομικά ανεξάρτητη και αγοράζει τα αγαθά που της χρειάζονται. Αυτό διασφαλίζει τη μεγιστοποίηση της ζήτησης. Σε μεγαλύτερα νοικοκυριά η ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά θα ήταν μειωμένη.

Η συναίνεση των μισθωτών στην υποταγή τους

Ο καπιταλισμός βασίζεται στο ότι μεγάλος όγκος του πληθυσμού έχει κοινωνικοποιηθεί στην αποδοχή ενός κατώτερου ρόλου. Και πάλι, η οικογένεια παίζει σημαντικό ρόλο. Στην οικογένεια μαθαίνουμε για πρώτη φορά το νόημα της εξουσίας και της υποταγής. Μαθαίνοντας να υπακούμε στις επιθυμίες των γονιών μας αποκτούμε την κατάλληλη εκπαίδευση για να τα βγάλουμε πέρα με το να είμαστε μισθωτοί υπό την εξουσία ενός εργοδότη. Η εκπαίδευση προφανώς ενισχύει αυτό το είδος διαπαιδαγώγησης.

Η δικαιολόγηση της ανισότητας

Ο καπιταλισμός βασίζεται στο να γίνονται αποδεκτές ως δίκαιες οι εγγενείς ανισότητές του, όταν αυτές γίνονται αντιληπτές. Στη σχολική τάξη είναι η πρώτη φορά που συναντάμε τον αναπόφευκτο χαρακτήρα της ανισότητας. Εκεί δεν μαθαίνουμε απλώς ότι οι άνθρωποι έχουν *διαφορετικές* ικανότητες, αλλά και ότι έχουν *καλύτερες* ή *χειρότερες* ικανότητες. Τα «έξυπνα» παιδιά επιτυγχάνουν και ανταμείβονται με καλούς βαθμούς στις εξετάσεις τους. Τα «λιγότερο ικανά» παιδιά αξίζουν πιο ασήμαντες ανταμοιβές. Υπάρχει καλύτερη εκπαίδευση για τη ζωή σε μια κοινωνία όπου διαφορετικές ικανότητες θεωρούνται ανώτερες ή κατώτερες και κρίνονται αντίστοιχα; Το μόνο που μπορούν να κάνουν οι σχολικές εμπειρίες είναι να ενθαρρύνουν τους ανθρώπους να πιστέψουν ότι η ανισότητα στην ανταμοιβή είναι δίκαιη. Τέτοιες πεποιθήσεις εκφράζονται σε πολλές κοινές απόψεις, όπως η εξής: «Φυσικά οι γιατροί πρέπει να πληρώνονται περισσότερο από τους σκουπιδιάρηδες. Κάνουν πολύ πιο σημαντική δουλειά». Η άνιση διανομή ανταμοιβών μεταξύ διαφορετικών επαγγελμάτων αντανακλά τη σπουδαιότητά τους. Ή, ακόμη: «Ο καθένας θα μπορούσε να μαζεύει σκουπίδια. Μόνο ικανοί/έξυπνοι/επιδέξιοι άνθρωποι μπορούν να γίνουν γιατροί». Η επιτυχία μέσα σε έναν άνισο κόσμο αντανακλά την αξία. Η εκπαίδευση, λοιπόν, με την εγγενή έμφαση στον ανταγωνισμό και την επιλογή, στην επιτυχία και την αποτυχία, στην αξία και στα μειονεκτήματα, διδάσκει με έναν θεμελιακό τρόπο στα μέλη μιας καπιταλιστικής κοινωνίας το δίκαιο της ανισότητας. Πιο συγκεκριμένα, διδάσκει στους «λιγότερο ικανούς» –στους «αποτυχημένους»– να προσδοκούν και να δεχτούν χαμηλές αμοιβές στη ζωή τους.

Οι μαρξιστές υποστηρίζουν ότι μια τέτοια ανάλυση για τη σχέση υποδομής και εποικοδομήματος μας λέει πολλά για την εξουσία σε μια ταξική κοινωνία. Η κυρίαρχη τάξη κυβερνά, χωρίς όμως αναγκαστικά να είναι η πραγματική κυβέρνηση που παίρνει τις αποφάσεις. Κυβερνούν γιατί τα συμφέροντά τους θεωρούνται σε μεγάλο βαθμό καθολικά, ότι αποτελούν κοινή λογική. Με τα λόγια του Marx και του Engels: «Οι ιδέες της κυβερνώσας τάξης είναι, σε κάθε εποχή, οι ιδέες που κυβερνούν» (McLellan 1977: 176).

Ταξική συνείδηση

Αυτοί είναι οι λόγοι για τους οποίους η **ταξική συνείδηση** έχει τόσο μεγάλη σημασία στη μαρξιστική θεωρία. Ωστόσο, ο Marx ξεκαθαρίζει ότι οι υποκειμενικές συνθήκες ή η κατάσταση της πολιτικής συνείδησης της εργατικής τάξης δεν είναι ο καθοριστικός παράγοντας που οδηγεί στην κοινωνική αλλαγή. Σύμφωνα με τον Marx, η επαναστατική ορμή δεν εμφανίζεται τυχαία. Οι ιδέες για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να αναδομηθεί μια κοινωνία μπορούν να γίνουν επι-

δραστικές μόνο υπό ορισμένες συνθήκες. Πιο συγκεκριμένα, η πίεση για αλλαγή αυξάνεται όταν οι θεσμικές ρυθμίσεις (οι οποίες έχουν σχηματιστεί για να υποστηρίξουν έναν συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής) δεν εξυπηρετούν πλέον τις παραγωγικές σχέσεις, λόγω των αλλαγών που έχουν υποστεί οι τελευταίες διαχρονικά. Ο Marx αναγνωρίζει μια σειρά διαδικασιών που πιστεύει ότι θα συμβούν στη σφαίρα της παραγωγής και θα ασκήσουν όλο και μεγαλύτερη πίεση στις ιδεολογίες που έχουν ως σκοπό να περιορίσουν την εναντίωση στον καπιταλισμό. Αυτές οι αντικειμενικές συνθήκες θα τροφοδοτήσουν την πολιτική συνείδηση της εργατικής τάξης, έτσι ώστε να μπορεί να εκμεταλλευτεί πλήρως την αποδυναμωμένη κατάσταση της μπουρζουαζίας και να μπορεί να διατηρηθεί η συλλογική αντίσταση στην πολιτική και οικονομική εξουσία.

Κοινωνική αλλαγή

Από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό

Στη φεουδαρχική κοινωνία οι ιδιοκτήτες της γης ήταν η κυρίαρχη τάξη, αφού κατείχαν τα βασικά μέσα παραγωγής. Το εποικοδόμημα υποστήριζε την κυριαρχία τους και οι ιδέες που αντανακλούσαν τα ταξικά τους συμφέροντα ήταν οι κυρίαρχες ιδέες. Παραδείγματος χάριν, ο φεουδαρχικός νόμος δέσμευε τους δουλοπάροικους να εργάζονται στη γη και η πολιτική εξουσία βρισκόταν στα χέρια των ιδιοκτητών της γης και των ευγενών. Η φεουδαρχική θρησκεία νομιμοποιούσε αυτήν τη ρύθμιση. Ένας βικτωριανός ύμνος, τριακόσια χρόνια μετά, λέει:

> Ο πλούσιος στο κάστρο του
> Ο φτωχός στην πύλη του:
> Ο θεός τούς έκανε δυνατούς ή ταπεινούς
> Και καθόρισε την περιουσία τους

Καθώς η καπιταλιστική παραγωγή αντικαθιστούσε τη φεουδαρχία, το εποικοδόμημα άλλαξε έτσι ώστε να υποστηρίζει και να δικαιολογεί τις νέες οικονομικές ρυθμίσεις. Οι τεχνολογικές καινοτομίες άρχισαν να μεταμορφώνουν τη φύση της παραγωγής από εργατική-αγροτική σε μηχανοποιημένη-αγροτική, και τελικά σε βιομηχανική. Κατά την εξέλιξη αυτών των αγροτικών και βιομηχανικών επαναστάσεων εμφανίστηκε η νέα καπιταλιστική τάξη με τη μορφή των ιδιοκτητών των νέων αναπτυσσόμενων μέσων παραγωγής –του κεφαλαίου.

Για κάποιον καιρό, ωστόσο, το εποικοδόμημα καθυστέρησε όσον αφορά αυτές τις αλλαγές, ο χαρακτήρας του αντανακλούσε και εξακολουθούσε να νομιμοποιεί τις παλιές οικονομικές ρυθμίσεις. Παραδείγματος χάριν, αν και η καπι-

ταλιστική παραγωγή χρειαζόταν μια ευκίνητη εργατική δύναμη και τη δυνατότητα της ελεύθερης αγοραπωλησίας της γης, οι παλιές νομικές και πολιτικές ρυθμίσεις εμπόδιζαν αυτούς τους παράγοντες.

Εντέλει, η ένταση ή η αντίθεση μεταξύ των συμφερόντων της νέας μπουρζουαζίας και των πρακτικών της παλαιάς τάξης ιδιοκτητών μεγάλωσε τόσο πολύ, ώστε η τάξη των ιδιοκτητών ανατράπηκε. Αν και αυτό συνέβη αρκετά γρήγορα και βίαια σε άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες, η αλλαγή, που ξεκίνησε νωρίτερα σε σχέση με τις άλλες κοινωνίες, ήταν αργή στη Βρετανία. Μέσω διαφόρων πολιτικών μεταλλαγών που συνέβησαν κατά τη διάρκεια μερικών αιώνων, η τάξη των ιδιοκτητών βρέθηκε να μοιράζεται την πολιτική δύναμη, αφενός με τους καπιταλιστές ιδιοκτήτες γης και αφετέρου με τους νέους βιομηχάνους. Τελικά, ο έλεγχος των πολιτικών αποφάσεων πέρασε αμετάκλητα στα χέρια των καπιταλιστών, αν και κατάλοιπα επιρροής έχουν μείνει στους ιδιοκτήτες γης ακόμη και σήμερα.

Από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό

Ο Marx προέβλεψε ότι η ίδια διαδικασία θα ήταν εμφανής στην επαναστατική μεταμόρφωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε κομμουνιστικό. Και πάλι, οι πρακτικές μεταμορφωτικές δράσεις των ανθρώπων –οι «πράξεις» τους– θα ήταν ο κινητήρας της αλλαγής. Ωστόσο, αυτές οι επαναστατικές πρακτικές μπορούσαν να αποκτήσουν ορμή και να διαδοθούν αν ορισμένες αδυναμίες του οικονομικού συστήματος γίνονταν περισσότερο ξεκάθαρες. Αυτό θα συνέβαινε καθώς ο καπιταλισμός θα εξελισσόταν ως τρόπος παραγωγής. Σύμφωνα με τον Marx, η εξέλιξη του καπιταλισμού μπορεί να συμβεί μόνο μέσω της συνεχούς εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης. Αυτό σημαίνει ότι, αφού ο καπιταλισμός επιβιώνει μόνο μέσω της εκμετάλλευσης, σε διαρκώς μεγαλύτερο βαθμό, της μισθωτής τάξης, η αύξηση αυτής της μορφής εκμετάλλευσης θα ριζοσπαστικοποιούσε όλο και περισσότερο την εργατική τάξη και θα ενθάρρυνε την ανάπτυξη της επαναστατικής ταξικής συνείδησης. Με άλλα λόγια, τα ίδια τα βήματα που χρειάζεται να κάνει ο καπιταλισμός για να διασφαλίσει την «πρόοδό» του ως παραγωγικό σύστημα θα εξασφαλίσουν ταυτόχρονα τη σπορά της ίδιας του της καταστροφής. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο πίστευε ο Marx ότι θα συνέβαινε η μετάβαση στον κομμουνισμό.

Όπως προαναφέραμε, ο καπιταλισμός καθιερώθηκε πριν από την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Όμως, μόνο με τη βιομηχανική επανάσταση, που εκπροσωπούσε την πρόοδο του κεφαλαίου, μπορούσε να γίνει ορατή στα μέλη της η καπιταλιστική κοινωνία. Η βιομηχανική παραγωγή δημιούργησε μεγάλους αστικούς οικισμούς εργατών, με αποτέλεσμα να βρεθούν όλοι σε κοινή θέση για

πρώτη φορά. Η διαβίωση στις ίδιες υπερβολικά πυκνοκατοικημένες συνθήκες φτώχειας και αθλιότητας, και η εργασία στα ίδια εργοστάσια, έκανε το αστικό προλεταριάτο να αναγνωρίσει την κοινή του κατάσταση εκμετάλλευσης. Έτσι, καθώς ο καπιταλισμός εξελίσσεται ως τρόπος παραγωγής αυξάνεται και η εκμετάλλευση, και καθώς συμβαίνει αυτό η ταξική συνείδηση αρχίζει και γίνεται όλο και πιο επαναστατική.

Η καπιταλιστική παραγωγή εξαρτάται από τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Οι καπιταλιστές συσσωρεύουν κεφάλαιο αυξάνοντας την πρόσοδο που παίρνουν από την πώληση των αγαθών τους, ενώ την ίδια στιγμή μειώνουν το κόστος παραγωγής. Ένας από τους κύριους τρόπους να μειώσουν το κόστος είναι να ελαττώσουν το μέγεθος της εργατικής δύναμης αυξάνοντας τον εκμηχανισμό της παραγωγής. Αυτό έχει δύο αποτελέσματα. Πρώτον, οι μικρότερες καπιταλιστικές επιχειρήσεις, που δεν έχουν κεφάλαια για να επενδύσουν σε νέα μηχανήματα, δεν μπορούν να γίνουν ανταγωνιστικές. Καταρρέουν και γίνονται μέλη της προλεταριακής τάξης. Δεύτερον, αυξάνεται η ανεργία εντός του προλεταριάτου. Αφού οι μισθωτοί είναι και καταναλωτές, μια αύξηση της φτωχοποίησής τους μειώνει τη ζήτηση των αγαθών. Όταν έρθουν αντιμέτωποι με αυτήν τη μείωση της ζήτησης, οι καπιταλιστές πρέπει να μειώσουν το κόστος τους ακόμη περισσότερο για να διατηρήσουν το επίπεδο του κέρδους τους και να είναι αξιόχρεοι. Αυτό γίνεται είτε ελαττώνοντας την εργατική δύναμη ακόμη περισσότερο είτε μειώνοντας τα επίπεδα των μισθών. Το τελευταίο μπορεί να γίνει με δύο τρόπους. Μπορούν να μειωθούν όντως οι μισθοί. (Η γενική απεργία του 1926 έγινε διότι μειώθηκαν οι μισθοί των μεταλλωρύχων.) Πιο σύνηθες είναι όμως να «αυξάνονται» οι μισθοί με χαμηλότερο ρυθμό από αυτόν του πληθωρισμού. Αποτέλεσμα και των δύο αυτών μεθόδων είναι ότι η ζήτηση μειώνεται ακόμη περισσότερο και αυτή η μείωση επηρεάζει την προσφορά. Καθώς συνεχίζεται αυτή η διαδικασία το κενό μεταξύ της μπουρζουαζίας και του διαρκώς αυξανόμενου προλεταριάτου μεγαλώνει. Όσο το προλεταριάτο γίνεται φτωχότερο, εμφανίζονται οι συνθήκες για την ανάπτυξη μιας πλήρους επαναστατικής ταξικής συνείδησης. Το προλεταριάτο μεταμορφώνεται με αυτόν τον τρόπο από μια απλώς *αντικειμενική* τάξη, μια τάξη της «πραγματικότητας», σε μια *υποκειμενική* τάξη –μια τάξη με πολιτική δράση. Αλλάζει από το να είναι απλώς μια τάξη *καθ'* εαυτήν σε μια τάξη *δι'* εαυτήν. Όταν αυτή η ταξική συνείδηση φτάσει στο μεγαλύτερό της εύρος, το προλεταριάτο βρίσκεται σε θέση να ξεσηκωθεί και να ανατρέψει τον καπιταλισμό, αποκτώντας τα μέσα παραγωγής και τον κρατικό μηχανισμό, όπως έκαναν και οι καπιταλιστές πριν από αυτούς.

Σύμφωνα με τον Marx, αυτή είναι η τελική επανάσταση που θα συμβεί σε μια κοινωνία. Αντίθετα με τις προηγούμενες επαναστάσεις, αυτήν τη φορά δεν θα

υπάρχει εκμεταλλευόμενη τάξη. Η εξουσία του προλεταριάτου σημαίνει αυτοδιοίκηση από την πλειοψηφία, από τους εργάτες. Με τον καιρό, το βασικό χαρακτηριστικό της ταξικής κοινωνίας –η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής– καταργείται και όλα τα μέσα παραγωγής περνούν σε κοινή κτήση. Ο Marx υποστηρίζει ότι φέρνει επίσης και το τέλος της **αλλοτρίωσης** και την αρχή μιας κοινωνικής τάξης που μπορεί να χρησιμοποιήσει την παραγωγική δύναμη της καπιταλιστικής βάσης για να ενισχύσει την πλήρη ανάπτυξη και απόλαυση αυτών των πτυχών των κοινωνικών σχέσεων που στο παρελθόν παραμορφώνονταν από την αδιάκοπη επιδίωξη του ιδιωτικού κέρδους από την μπουρζουαζία. Η παραγωγική αποδοτικότητα του καπιταλισμού μπορεί τώρα να κατευθυνθεί προς τη στήριξη όλων των μελών της κοινωνίας. Η ελπίδα του κομμουνισμού βρίσκεται για τον Marx στο ότι μπορεί να επιτρέψει στους ανθρώπους να ελέγχουν το πεπρωμένο τους και να «φτιάχνουν τη δική τους ιστορία» με έναν πιο συνειδητό, πιο «ορθολογικό» και αυθεντικά συλλογικό τρόπο σε σχέση με τις προηγούμενες ταξικές κοινωνίες. Ο Marx αποφεύγει να φτιάξει ένα λεπτομερές πλάνο της κομμουνιστικής κοινωνίας, διότι θέλει να αποφύγει το ρίσκο της φαντασίας ή του ουτοπισμού, για τα οποία άσκησε κριτική σε άλλους σοσιαλιστές στοχαστές. Προσφέρει, ωστόσο, μια φευγαλέα ματιά της μεταμόρφωσης της εμπειρίας της «εργασίας». Για τον Marx, ο άκαμπτος διαχωρισμός ικανοτήτων και ταλέντων είναι χαρακτηριστικός του ταξικού καπιταλισμού, όπου ο καταμερισμός πνευματικής και σωματικής εργασίας είναι βαθιά ριζωμένος σε διακρίσεις μεταξύ ατόμων και μεταξύ τάξεων και εργατικών ομαδοποιήσεων. Στον κομμουνισμό, σύμφωνα με τον Marx και τον Engels, θα είναι «δυνατό να κάνω ένα πράγμα τη μια μέρα και άλλο την επόμενη, να κυνηγάω το πρωί, να ψαρεύω το απόγευμα, να εκτρέφω ζώα το βράδυ, να ασκώ κριτική μετά το δείπνο, χωρίς ποτέ να γίνω κυνηγός, ψαράς, βοσκός ή κριτικός» (McLellan 1977: 169).

Συνεπώς, μόνο στην κομμουνιστική κοινωνία μπορούν τα ανθρώπινα όντα να εκπληρώσουν το κοινωνικό τους δυναμικό ως άτομα. Σε όλες τις άλλες μορφές κοινωνίας η παραγωγή του υλικού πλούτου λόγω της κυριαρχίας μιας τάξης στις άλλες δεν επιτρέπει αυτήν τη δυνατότητα.

Αντιπαραθέσεις εντός του μαρξισμού

Ο Marx πέθανε προτού εξαπλωθεί η επιρροή των ιδεών του. Μόλις καθιερώθηκε η μαρξιστική πολιτική στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, και ιδιαίτερα μετά τη ρωσική επανάσταση του 1917, αυτές οι ιδέες αποτέλεσαν το αντικείμενο αντιπαραθέσεων, τόσο ως επαναστατική πολιτική όσο και ως ανα-

λύσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας. Όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, οι Weber και Durkheim ανέπτυξαν, τουλάχιστον εν μέρει, τις δικές τους αναλύσεις για τις καπιταλιστικές κοινωνίες ως κριτική πάνω στις ιδέες του Marx, και πιο συγκεκριμένα στους μετέπειτα πολιτικούς και διανοητικούς μαθητές του. Όσον αφορά την ανάλυση του Marx για τα προβλήματα της καπιταλιστικής κοινωνίας, τόσο ο Durkheim όσο και ο Weber δεν απείχαν πολύ από την περιγραφή του Marx για την κοινωνική σύγκρουση και την ανισότητα που δημιουργείται από τις καπιταλιστικές **σχέσεις παραγωγής**, ωστόσο και οι δύο δεν θεώρησαν αυτήν την ανισότητα ως το σήμα κατατεθέν της **νεωτερικότητας,** όπως έκανε ο Marx. Επιπλέον, ήταν και οι δύο πεπεισμένοι πως ο επαναστατικός σοσιαλισμός είναι πιο πιθανό να αποτελέσει απειλή για τις φιλελεύθερες ιδέες της ατομικής ελευθερίας και της ισότητας. Για τους σκοπούς αυτού του κεφαλαίου θα σκιαγραφήσουμε μερικές από τις πιο σημαντικές εξελίξεις εντός των κοινωνικών θεωριών που αναπτύχθηκαν μετά τον Durkheim και τον Weber και προσπάθησαν να εκσυγχρονίσουν τον Marx στον 20ό αιώνα.

Ένα θέμα που αποδείχθηκε αρκετά γόνιμο για την κοινωνιολογική συζήτηση γύρω από τον μαρξισμό ήταν η σχέση μεταξύ οικονομικής βάσης και εποικοδομήματος της κοινωνίας. Εκείνο τον καιρό οι επικριτές του Marx υποστήριζαν ότι ο τελευταίος προκάλεσε τη δημιουργία **οικονομικού ντετερμινισμού**. Σύμφωνα με αυτήν την κριτική, οι μαρξιστές υποστηρίζουν πως «όλες οι κοινωνικές, πολιτικές και διανοητικές εξελίξεις προκαλούνται από οικονομικές αλλαγές και πως κάθε ανθρώπινη δράση έχει οικονομικά κίνητρα» (Lee & Newby 1983: 116). Οι μαρξιστές επιμένουν ότι αυτή η ανάγνωση του Marx αποτελεί υπερβολικά «χονδροειδή» ερμηνεία του μαρξισμού (αν και παραδέχονται, όπως το έκανε και ο ίδιος ο Marx, ότι μερικοί μαρξιστές του 19ου αιώνα έκαναν αυτό το λάθος· αναφερόμενος σ' αυτά τα έργα ο Marx δήλωσε: «Δεν είμαι μαρξιστής»). Οι μαρξιστές λένε ότι ο Marx ποτέ δεν εννόησε ότι όλη η κοινωνική ζωή είναι οικονομικά προκαθορισμένη ή ότι όλοι έχουν πάντα οικονομικά κίνητρα για τις πράξεις τους.

Εν μέρει, η έμφαση που δόθηκε στην ντετερμινιστική φύση της οικονομικής βάσης εντός της μαρξιστικής θεωρίας ήταν μια αντίδραση σε προσεγγίσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας, όπως εκείνης των Ralf Dahrendorf και Daniel Bell, που παρουσίαζαν την ανισότητα, την εκμετάλλευση και την ταξική κυριαρχία ως προσωρινά, υπό μία έννοια, προβλήματα που θα εξαλείφονταν από τη βιομηχανική κοινωνία. Σ' αυτό το πλαίσιο οι μαρξιστές ήθελαν να τονίσουν την αντικειμενική φύση της ταξικής ανισότητας σε ένα καπιταλιστικό σύστημα – ότι δεν είναι κάτι που μπορεί να εξαφανιστεί ή να εξαλειφθεί από την αυξανόμενη ευημερία του καπιταλισμού.

Αν αναζητήσουμε στον Marx ένα σύνολο προτάσεων για την πολιτική δράση, τότε η διαμάχη για τη δυνατότητα του «εποικοδομήματος» να παράγει κοινωνικές αλλαγές έχει τεράστια σημασία. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, ο Marx φαίνεται να προσφέρει ένα σχέδιο για τη δημιουργία μιας καλής κοινωνίας, ένα όχημα για την ανθρώπινη χειραφέτηση μέσω της κοινωνικής προόδου. Γι' αυτήν την κατηγορία μαρξιστών η θεωρία *πρέπει* να είναι σωστή, διότι είναι τόσο μια πρόβλεψη του τι θα συμβεί όσο και ένα όπλο πολιτικής μεταμόρφωσης –ο σκοπός της θεωρίας είναι να καταστρέψει τον καπιταλισμό.

Έχοντας αυτά υπόψη, το πάθος και η ένταση των συζητήσεων μεταξύ των μαρξιστών του 20ού αιώνα και των επικριτών τους γίνονται εύκολα κατανοητά. Αν θεωρηθεί ότι ο Marx πρόσφερε ένα σχέδιο για κοινωνική επανάσταση ή μια ματιά μέσα σε μια κρυστάλλινη μπάλα, τότε το έργο του πρέπει να θεωρηθεί αποτυχημένο. Όπως λένε οι Lee και Newby, ο μοντέρνος μαρξισμός θα πρέπει να συμβιβαστεί με το γεγονός του μη-συμβάντος:

> Σε *καμία* ανεπτυγμένη καπιταλιστική κοινωνία δεν έχει συμβεί πετυχημένη προλεταριακή επανάσταση [...] επιπλέον [...] το πιο ανεπτυγμένο καπιταλιστικό έθνος στον κόσμο, οι Η.Π.Α., εμφανίζεται να είναι ένα ζωντανό παράδειγμα του πόσο λανθασμένες ήταν μερικές από τις προβλέψεις του Marx. Η πλειοψηφία των αμερικανών εργατών βελτιώνει συνεχώς το επίπεδο της διαβίωσής τους και επίσης δεν υπάρχει καμία ιδιαίτερη συμπάθεια προς τον σοσιαλισμό και δεν έχει διαδοθεί κανένα επαναστατικό κίνημα με σκοπό να ανατρέψει τον καπιταλισμό. Επιπροσθέτως, στην Ευρώπη του 1930 πολλές από τις καταστάσεις που έβρισκε κανείς στα γραπτά του Marx και θα οδηγούσαν τον κόσμο να πιστέψει στην εμφάνιση της συνείδησης της εργατικής τάξης ήταν παρούσες –η εκτενής εξαθλίωση και η ανεργία των εργατών σε μια άσχημη οικονομική κρίση στις προηγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Το αποτέλεσμα, ωστόσο, δεν ήταν η άνοδος του επαναστατικού σοσιαλισμού εντός της εργατικής τάξης αλλά η άνοδος του φασισμού [...] το προλεταριάτο αποτυγχάνει συστηματικά να δράσει με τον τρόπο που προέβλεψε και επιθυμούσε ο Marx (Lee & Newby 1983: 134).

Το να βιώνουν μια τέτοια εδραίωση του καπιταλισμού και το να έρχονται αντιμέτωποι με μια εργατική τάξη που ήταν εντελώς απρόθυμη να χειραφετήσει τον εαυτό της δεν ήταν εύκολο για τους μαρξιστές του 20ού αιώνα, που ήλπιζαν σε μια θεωρία που θα παρείχε πολύ πιο λεπτομερή χαρτογράφηση του μέλλοντος της καπιταλιστικής κοινωνίας σε σχέση με αυτήν που φαινόταν να προσφέρει ο Marx. Βλέποντας τα πράγματα από τον 21ο αιώνα, θα πρέπει πλέον να προσθέσουμε και τα καταστροφικά (για τους μαρξιστές) γεγονότα της ανατολικής Ευρώπης τη δεκαετία του 1990. Τα κομμουνιστικά καθεστώτα κατέρρευσαν σαν τραπουλόχαρτα, η Σοβιετική Ένωση αυτοκαταστράφηκε, και επιπλέον μια αρχαία

μορφή πολιτικής φιλοδοξίας αναδύθηκε για να αντικαταστήσει τον κομμουνισμό στην ανατολική Ευρώπη –ο εθνικισμός. Επιπροσθέτως, τα νέα μετακομμουνιστικά καθεστώτα ασπάζονται με ενθουσιασμό τον καπιταλισμό, την ελεύθερη αγορά και τον **ατομικισμό** του *laissez-faire*.

Τίποτε από αυτά, όμως, δεν σημαίνει ότι η μαρξιστική θεωρία είναι *αναγκαστικά* μια κακή θεωρία του καπιταλισμού. Το ότι είναι ελλιπής ως θεωρία πολιτικής δράσης δεν σημαίνει ότι είναι και λανθασμένη ως θεωρία πολιτικής οικονομίας του καπιταλισμού. Αυτή ήταν, έτσι κι αλλιώς, η θέση της πλειοψηφίας των δυτικών μαρξιστών πριν από την πτώση του σοβιετικού κομμουνισμού –η επιμονή ότι η Σοβιετική Ένωση δεν ήταν παρά η αναπαράσταση μιας ιδιαίτερα αποκλίνουσας ερμηνείας του μαρξισμού και ότι οι ιδέες και οι αναλύσεις του Marx για τον καπιταλισμό είναι ιδιαίτερα πολύτιμες για να πεταχτούν μαζί με τα σταλινικά απόνερα. Ωστόσο, αυτός ο κοινός τόπος, της απόρριψης του σοβιετικού κρατικού σοσιαλισμού από τους δυτικούς θεωρητικούς του μαρξισμού, δεν τους συνένωσε κάτω από μια κοινή οπτική για το πώς να εκσυγχρονίσουν τον Marx στα τέλη του 20ού αιώνα. Όπως θα δείξουμε εν συντομία παρακάτω, μία εκδοχή της μαρξιστικής κοινωνικής θεωρίας προσπάθησε να αποκαταστήσει τον μαρξισμό ως επιστημονική ανάλυση των αντικειμενικών λειτουργιών της οικονομίας. Μία άλλη σχολή, αντίθετα, ήθελε να εξετάσει την ανθεκτικότητα του καπιταλισμού αναπτύσσοντας μια πολύ πιο ασαφή μαρξιστική ανάλυση της κουλτούρας του ύστερου καπιταλισμού. Μια ιδιαίτερα τολμηρή προσπάθεια για να δοθεί επιστημονική εγκυρότητα ως πολιτική θεωρία στον μαρξισμό του 20ού αιώνα έγινε από τον γάλλο Louis Althusser (1918-1990).

Ο Αλτουσέρ και ο δομικός μαρξισμός

Για τους δομιστές μαρξιστές, όπως ο Althusser, τα ερωτήματα για τη δύναμη των «ιδεών» αποτελούν θεμελιακά λανθασμένες αναγνώσεις του έργου του Marx. Ή, καλύτερα, τέτοια ερωτήματα σχετίζονται με τον πρώιμο «ανθρωπιστή» Marx. Ο πρώιμος Marx αναζήτησε την κατάλληλη επιστημονική μεθοδολογία, την οποία εφαρμόζει αργότερα στο *Κεφάλαιο*, και έτσι παρουσίασε την κριτική στον καπιταλισμό με τη γλώσσα της φιλοσοφίας ή της θρησκείας της εποχής του. Ο πρώιμος Marx, επίσης, παρουσιάζει την κριτική του με τους όρους της υποκειμενικής εμπειρίας του καπιταλισμού, αντί με μια ανάλυση των αντικειμενικών δομών του. Ο Althusser, όπως και οι υποστηρικτές άλλων μορφών του δομισμού, απορρίπτει εντελώς την ιδέα ότι οι άνθρωποι μπορούν να είναι «υποκείμενα» – δημιουργικοί παράγοντες–, υπεύθυνοι για τη ζωή τους και τον κόσμο τους. Συ-

νεπώς, αυτό που αισθάνονται ή βιώνουν τα άτομα είναι άσχετο. Για τον Althusser η ανθρώπινη ζωή είναι πάντα πλήρως δομημένη και η αλλαγή μπορεί να συμβεί μόνο στο επίπεδο μιας δομής, οι λειτουργίες της οποίας δεν έχουν καμία σχέση με την ανθρώπινη γνώση, την ανθρώπινη επιλογή ή τον σκοπό. Ο μαρξισμός του Althusser αποτελεί, λοιπόν, διάδοχο του «ύστερου» Marx.

Ο Althusser αντιτίθεται επίσης στον χονδροειδή οικονομίστικο μαρξισμό και στον ανθρωπιστικό μαρξισμό. Η έμφαση στη βάση, στην οικονομική οργάνωση, αποκλείοντας το εποικοδόμημα, είναι γι' αυτόν τόσο λανθασμένη όσο το να επικεντρώνεται κανείς στις ιδεολογίες –τις ιδέες που πιστεύει η εργατική τάξη. Ο Althusser επιμένει ότι μόνο ο επιστημονικός μαρξισμός που βασίζεται σε σωστή κατανόηση της πολυπλοκότητας της δομής του καπιταλισμού μπορεί να οδηγήσει στην καταστροφή του.

Σύμφωνα με τον Althusser υπάρχουν τρία επίπεδα στη δομή μιας ταξικής κοινωνίας: το *οικονομικό*, το *πολιτικό* και το *ιδεολογικό*. Ορίζει αυτά τα επίπεδα σε γενικές γραμμές, έτσι ώστε να συμπεριλαμβάνουν τις περισσότερες πτυχές της ανθρώπινης ζωής. Το «οικονομικό» αφορά όλες τις πτυχές της υλικής παραγωγής, το «πολιτικό» όλες τις μορφές οργάνωσης, και το «ιδεολογικό» όλα τα είδη ιδεών και πεποιθήσεων. Το πολιτικό και το ιδεολογικό επίπεδο δεν αποτελούν απλώς δημιουργία του οικονομικού. Αν και το οικονομικό επίπεδο είναι εντέλει το καθοριστικό επίπεδο –«ο καθοριστικός παράγοντας της τελευταίας στιγμής», όπως λέει–, ο Althusser ορίζει το πολιτικό και το ιδεολογικό επίπεδο με τέτοιον τρόπο ώστε να έχουν μια «σχετική αυτονομία». Είναι, συνεπώς, ανεξάρτητα και σημαντικά από μόνα τους και η αλληλεπίδραση μεταξύ των τριών επιπέδων είναι πολύπλοκη και έχει διαφοροποιήσεις. Ο Ian Craib χρησιμοποιεί μια ωραία αρχιτεκτονική αναλογία για να την εξηγήσει:

> Μπορούμε να δούμε τη σχέση μεταξύ των ορόφων σε ένα πολυώροφο κτήριο: θα ήταν ανοησία να λέγαμε ότι ο πρώτος και ο δεύτερος όροφος προκαλούνται [caused] από το ισόγειο, παρόλο ότι βρίσκονται πάνω του, αν και έχουν μια σχέση με αυτό. Ο κάθε όροφος είναι ξεχωριστός από αυτούς που βρίσκονται από πάνω και από κάτω, και το τι συμβαίνει σε κάθε όροφο δεν καθορίζεται από το τι συμβαίνει στον κάτω όροφο. Στον πρώτο όροφο μπορεί να είναι ένα μαγαζί, στον δεύτερο όροφο γραφεία και στον τρίτο όροφο διαμερίσματα. Ο όρος που χρησιμοποιεί ο Althusser για να περιγράψει τη σχέση όπου υπάρχει μια αιτιακή σύνδεση αλλά όχι πλήρης εξάρτηση είναι «σχετική αυτονομία». Το πολιτικό και το ιδεολογικό επίπεδο δεν είναι ούτε πλήρως εξαρτώμενα από το οικονομικό ούτε εντελώς ανεξάρτητα. Αν δούμε το κτήριο ως μια επιχείρηση, η δουλειά που γίνεται στο γραφείο του δεύτερου ορόφου προφανώς και εξαρτάται από το είδος του εμπορίου που γίνεται στο μαγαζί, αλλά υπάρχουν διάφοροι τρόποι με τους οποίους μπορεί να οργανώνεται, και οι εργασιακές σχέσεις μπορεί να εξελίσσονται με τρόπους που δεν επηρεάζονται από την οικονομική δραστη-

> ριότητα που συμβαίνει από κάτω. Με τον ίδιο τρόπο, αν οι ιδιοκτήτες ζουν στον τρίτο όροφο, το επίπεδο διαβίωσης και ο τρόπος ζωής τους περιορίζονται από τη φύση της επιχείρησης που έχουν, υπάρχουν όμως επιλογές μέσα σ' αυτά τα όρια και η εξέλιξη ενός γάμου και μιας οικογενειακής ζωής έχει τη δική της δυναμική.
>
> Το επόμενο βήμα που κάνει ο Althusser για να απομακρυνθεί από τον χονδροειδή μαρξισμό είναι να υποστηρίξει ότι οι αιτιακές διαδικασίες είναι αμφίδρομες: το πολιτικό και το ιδεολογικό επίπεδο επηρεάζουν το οικονομικό. Αν επιστρέψουμε στο παράδειγμα, οι αποφάσεις που βασίζονται σε διοικητικά κριτήρια στα γραφεία μπορεί να έχουν συνέπειες στις συναλλαγές στο μαγαζί –«ο εξορθολογισμός της διοικητικής δομής», παραδείγματος χάριν, μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση των κερδών. Παρομοίως, αν η επιχείρηση ανήκει από κοινού σε ένα ζευγάρι και ο γάμος τους διαλυθεί, ο διακανονισμός μεταξύ των συνεταίρων μπορεί να έχει σημαντικές συνέπειες στη φύση της επιχείρησης (Craib 1992: 131-132).

Όπως θα περίμενε κανείς από μια τέτοια αντίληψη της δομής της ταξικής κοινωνίας, ο Althusser υποστηρίζει ότι η μελέτη της ιστορίας αποκαλύπτει περιόδους όπου το ένα επίπεδο κυριαρχεί πάνω στα άλλα δύο, αλλά αυτό δεν είναι ποτέ μια σταθερή κατάσταση. Συνεπώς, θα μπορούσε κανείς να πει ότι «η κυρίαρχη δομή», όπως την αποκαλεί ο Althusser, στον καπιταλισμό του 19ου αιώνα ήταν η οικονομική, με τη βιομηχανική μπουρζουαζία να κυριαρχεί τόσο στην οικονομική όσο και στην πολιτική ζωή. Η ισχύς του ιδεολογικού επιπέδου, που εκπροσωπούνταν κυρίως από την εκκλησία, μπορεί να θεωρηθεί ότι κυριαρχούσε στη φεουδαρχική κοινωνία, ενώ στη σημερινή Βρετανία η κυρίαρχη δομή φαίνεται μάλλον ότι είναι η πολιτική, μέσω της ισχύος του κράτους και της εισχώρησής του σε τόσο πολλές πτυχές της ζωής.

Ο Althusser έχει γίνει γνωστός και για τον διαχωρισμό των δύο στοιχείων με τα οποία το κράτος ασκεί την εξουσία του. Αναφέρει ότι οργανισμοί όπως η αστυνομία, ο στρατός, το νομικό σύστημα κ.ο.κ. αποτελούν τον *καταπιεστικό μηχανισμό του κράτους*. Παράλληλα με αυτόν τον πολιτικό μηχανισμό υπάρχει και ένας άλλος –ο *ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους*–, ο οποίος αποτελείται από τους εκπαιδευτικούς, τους επικοινωνιακούς, τους θρησκευτικούς και τους πολιτισμικούς θεσμούς. Η αντίληψη του Althusser περί μιας πολυεπίπεδης, διασυνδεδεμένης δομής είναι και εδώ προφανής· όπως επικρατούν διαφορετικές δομές κυριαρχίας ανά εποχές της ιστορίας, έτσι επικρατούν και διαφορετικά στοιχεία του κάθε επιπέδου σε διαφορετικές στιγμές. Στη σύγχρονη κοινωνία η εκπαίδευση έχει πάρει τα πνία από τη θρησκεία ως ο κυρίαρχος ιδεολογικός θεσμός καταπίεσης· το έργο των Bowles και Gintis (1976) που αναφέραμε νωρίτερα –για τη σύνδεση μεταξύ των αναγκών του καπιταλισμού και της λειτουργίας της εκπαίδευσης– είναι ένα παράδειγμα της θεωρίας του Althusser στην πράξη.

Η θεωρία του Althusser ήταν ιδιαίτερα επιδραστική για τη μαρξιστική κοι-

νωνιολογία τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Ωστόσο, δεν ήταν η μόνη νεομαρξιστική θεωρία που υπήρχε εκείνη την εποχή. Για τους νεομαρξιστές που δεν αναζητούσαν στον Marx ένα σχέδιο του μέλλοντος, και γι' αυτούς επίσης που ήταν καχύποπτοι απέναντι σε «επιστημονικές» προσπάθειες επίλυσης πολιτικών προβλημάτων, οι ιδέες του Marx οδηγήθηκαν σε μια πιο διαφοροποιημένη ανάλυση της κουλτούρας του καπιταλισμού. Αυτοί οι μαρξιστές –πιο συγκεκριμένα ο Antonio Gramsci (1891-1937) και η πρώιμη Σχολή της Φρανκφούρτης, που είχε τη βάση της στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φρανκφούρτης (που ιδρύθηκε το 1928)– προσπάθησαν να εκσυγχρονίσουν τη φιλοδοξία του Marx να παραγάγει μια κριτική θεωρία της κοινωνίας. Συνδύαζαν την κοινωνιολογική ανάλυση με την κοινωνική κριτική και υποστήριζαν τους λιγότερο ισχυρούς. Ο Gramsci φυλακίστηκε από τους ιταλούς φασίστες κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ οι βασικές προσωπικότητες της πρώιμης Σχολής της Φρανκφούρτης εξορίστηκαν από τη ναζιστική Γερμανία. Έχοντας ζήσει το μέγεθος της βίας και της καταστροφής που ήταν παρούσες στις καπιταλιστικές κοινωνίες, είχαν όλοι έναν σημαντικό λόγο να είναι επιφυλακτικοί προς τις αισιόδοξες προσδοκίες ότι ο καπιταλισμός δεν είναι παρά ένας ενδιάμεσος σταθμός στον δρόμο προς τον κομμουνισμό ή ότι η εργατική τάξη ήταν εξ ορισμού πολιτικά προοδευτική.

Η αντίδραση της Σχολής της Φρανκφούρτης ήταν ότι προσπάθησε να αναπτύξει ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό της σκέψης του Marx –την ανάγκη ανάλυσης της κουλτούρας των καπιταλιστικών κοινωνιών. Αν, όπως υποστήριζε ο Marx, οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής διηθούνται μέσα σε όλες τις πτυχές των κοινωνικών σχέσεων, τότε κάθε μορφή λαϊκής κουλτούρας καθώς και η «υψηλή» τέχνη και η λογοτεχνία θα πρέπει να φέρουν τα σημάδια των καπιταλιστικών αξιών. Σ' αυτό το πλαίσιο, το να εξετάζουμε την ολότητα της ζωής στον καπιταλισμό αποκτά σημασία, διότι μας βοηθά να κατανοήσουμε γιατί οι άνθρωποι «πιστεύουν» σ' αυτές τις αξίες, καθώς επίσης επειδή μπορούμε να βρούμε περισσότερα κρυφά ή έμμεσα σημεία κριτικής αντίθεσης στον καπιταλισμό. Οι θεωρητικοί της Σχολής της Φρανκφούρτης και ο Gramsci έχουν την πεποίθηση ότι η μαρξιστική θεωρία χρειάζεται μια πιο εύστοχη και λεπτομερή περιγραφή για το πώς η οικονομική δύναμη μεταφράζεται σε πολιτική και πολιτισμική κυριαρχία, σε σχέση με αυτήν που προσφέρει ο Marx. Ωστόσο, η Σχολή της Φρανκφούρτης και ο Gramsci διαφωνούσαν για τη δυνατότητα αυθεντικής προοδευτικής κοινωνικής αλλαγής. Ο Gramsci ήταν αισιόδοξος, οι κριτικοί θεωρητικοί έχασαν κάθε ελπίδα στο επαναστατικό δυναμικό της εργατικής τάξης.

Γκράμσι

Ο Gramsci είναι διάσημος για την έννοια της *ηγεμονίας*. Χρησιμοποιεί αυτήν την έννοια για να συνοψίσει την ολότητα των τρόπων με τους οποίους οι ιδεολογίες παραμορφώνουν την οπτική που έχει ένα άτομο για τον κόσμο. Η ηγεμονία αναφέρεται σε κάτι παραπάνω από την κυριαρχία ορισμένων ιδεών που είναι επωφελείς για τον καπιταλισμό. Εκφράζει την ανικανότητα των πιστών να αναγνωρίσουν ακόμη και το ότι οι πεποιθήσεις τους έχουν τη δυνατότητα να διαφέρουν. Αυτές οι ιδέες τούς φαίνονται φυσιολογικές. Η περιγραφή των πεποιθήσεων ως ηγεμονικών, συνεπώς, σημαίνει ότι αυτοί που τις ακολουθούν τις αντιλαμβάνονται ως δεδομένες σε τέτοιον βαθμό, ώστε χρειάζεται συνειδητή και διαρκής προσπάθεια για να δειχθεί η ύπαρξή τους, πόσω μάλλον για να αλλάξουν.

Λόγω αυτής της θεωρητικής άποψης για τη φύση των πεποιθήσεων στον καπιταλισμό, ο Gramsci έφτασε στο σημείο να επιμένει για την πολιτική σημασία του να αμφισβητεί κανείς άμεσα την ηγεμονία των κυρίαρχων ιδεών. Ο Gramsci υποστήριζε ότι σαφώς και ο Marx είχε δίκιο όταν έλεγε ότι η κοινωνική αλλαγή εξαρτάται από την ικανότητα του προλεταριάτου να δει τον κόσμο όπως είναι πραγματικά. Ωστόσο, υποσστήριζε πως έκανε λάθος να υποθέτει ότι αυτό θα συνέβαινε απλώς ως παράγωγο των οικονομικών εξελίξεων. Οι μαρξιστές πρέπει να γίνουν πειστικοί, κήρυκες και δάσκαλοι. Πριν από την πολιτική δράση για την ανατροπή του συστήματος, πρέπει πρώτα να κερδηθεί η μάχη του *μυαλού* των στρατιωτών – η ηγεμονία της μπουρζουαζίας πρέπει να αντιμετωπιστεί συνειδητά και να ηττηθεί.

Η ιδέα ότι πρέπει να αποκαλυφτούν οι ιδεολογίες προτού να μπορεί να υπάρξει αποτελεσματική πολιτική δράση είναι ουσιώδης στον μαρξισμό. Αυτό που διαφέρει στον Gramsci είναι το πώς θα συμβεί αυτό. Υποστηρίζει ότι δεν συμβαίνει αυτόματα μέσω των οικονομικών εξελίξεων, λόγω της ισχύος των ηγεμονικών πεποιθήσεων· πρέπει να εξασφαλιστεί συνειδητά μέσω της εκπαίδευσης, μέσω της αντικοινωνικοποίησης.

Κριτική θεωρία: η Σχολή της Φρανκφούρτης

Οι τρεις βασικοί στοχαστές της Σχολής της Φρανκφούρτης ήταν οι Herbert Marcuse (1898-1979), Theodor Adorno (1903-1969) και Max Horkheimer (1895-1973). Αναγκασμένοι να φύγουν από τη χιτλερική Γερμανία (το 1933 πήγαν στις Η.Π.Α.), παρακολούθησαν με όλο και περισσότερη απογοήτευση την άνοδο και την πτώση του ναζιστικού κράτους, και έπειτα τη μεταπολεμική κυριαρχία του

καπιταλιστικού τρόπου ζωής. Κατέληξαν τελικά να θεωρήσουν τη χειραφέτηση της εργατικής τάξης ως μια αποκαρδιωτική προοπτική, κυρίως λόγω της πίστης τους στον αμετάβλητο χαρακτήρα ορισμένων δυνάμεων του εποικοδομήματος, τις οποίες θεωρούσαν ανυποχώρητα επεκτατικές και κυρίαρχες στη μοντέρνα ζωή με τον καπιταλισμό. Για πολλούς στοχαστές σήμερα τα εννοιολογικά εργαλεία που χρησιμοποίησαν για να εξηγήσουν τον θρίαμβο του καπιταλισμού μέσω αυτών των δυνάμεων παραμένουν ιδιαίτερα επίκαιρα για την κατανόηση της σύγχρονης ζωής.

Όπως ο Gramsci έδινε ιδιαίτερη σημασία στον έλεγχο των ιδεών ως την κύρια πηγή εξουσίας του κεφαλαίου, έτσι και η κριτική θεωρία δίνει έμφαση στα όργανα της γνωσιακής και συναισθηματικής κυριαρχίας ως τα κλειδιά για την επιτυχία του καπιταλισμού. Για την κριτική θεωρία τρία χαρακτηριστικά της κουλτούρας του καπιταλισμού λειτουργούν ως τέτοια όργανα:

- ο τρόπος σκέψης που ονομάζεται **εργαλειακός λόγος**·
- ο ρόλος της μαζικής ή λαϊκής κουλτούρας στην αποχαύνωση των διανοητικών διαδικασιών των ανθρώπων και το ότι τους καθιστά ανίκανους να είναι επικριτικοί προς τον κόσμο τους·
- η επικράτηση ενός τύπου προσωπικότητας που όχι μόνο αποδέχεται την κυριαρχία αλλά και την επιθυμεί ενεργά.

Εργαλειακός λόγος

Η χρήση της έννοιας του εργαλειακού λόγου από τους θεωρητικούς της Φρανκφούρτης προέρχεται από τον Weber και την έμφαση που έδινε στον **εξορθολογισμό** ως το βασικό χαρακτηριστικό της μοντέρνας ζωής (βλ. Κεφάλαια 4 και 9). Σκοπός του είναι να εκφράσει το πλεονέκτημα να θεωρούνται οι άνθρωποι και τα πράγματα ως εργαλεία –ως μέσα προς έναν σκοπό–, χωρίς να έχουν καμία αξία από μόνα τους. Ο εργαλειακός λόγος, συνεπώς, εστιάζει στο *πώς* μπορούν να πετύχουν τα πράγματα κάποιον στόχο αντί του κατά πόσο αξίζει ο στόχος ή αν τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν για συγκεκριμένους σκοπούς.

Στη σύγχρονη κοινωνία η εστίαση σ' αυτήν τη συλλογιστική αποτελεί συνέπεια της καπιταλιστικής δραστηριότητας, όπου η εμμονή για νέα και πιο αποδοτικά μέσα για να επιτευχθούν οι παραγωγικοί στόχοι αποτελεί την αρχή και το τέλος των πάντων. Ο ρόλος της **θετικιστικής** επιστήμης στη μοντέρνα ζωή –που χαρακτηρίζεται από μια ατελείωτη αναζήτηση για τα αίτια των πραγμάτων, για τεχνική γνώση του πώς τα πράγματα παράγουν άλλα πράγματα– είναι επίσης σημαντικός. Όντως, η αφοσίωση του Marx στην ιδέα ότι η επιστήμη είναι η οδός προς την αξιόλογη γνώση εντέλει δέχτηκε κριτική από τους θεωρητικούς της

Σχολής της Φρανκφούρτης. Εν ολίγοις, γι' αυτούς η ουσία του να είναι κανείς άνθρωπος βρίσκεται στην ικανότητά του να σκέφτεται κριτικά σχετικά με το νόημα και την αξία και το απώτερο καλό. Η εμμονή στον εργαλειακό λόγο σημαίνει ότι οι κριτικές της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης είναι λιγότερο πιθανό να είναι αποτελεσματικές.

Μαζική κουλτούρα

Η εμφάνιση της *μαζικής κουλτούρας* αποτελεί ένα άλλο βασικό εργαλείο της πνευματικής κυριαρχίας που αναγνωρίζουν οι θεωρητικοί της Φρανκφούρτης. Επιμένουν ότι μια εξέταση του ρόλου των πολιτισμικών παραγόντων, όπως της δημοφιλούς μουσικής, του κινηματογράφου και του ραδιοφώνου (αν έγραφαν σήμερα, προφανώς θα περιελάμβαναν την τηλεόραση, το ίντερνετ και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια) είναι ουσιώδης για να κατανοήσουμε τον δισταγμό των ανθρώπων σήμερα να κάνουν οτιδήποτε άλλο από το να συναινούν στην υποταγή τους. Οι θεωρητικοί της Σχολής της Φρανκφούρτης είναι διάσημοι για την περιφρονητική τους απόρριψη της δημοφιλούς διασκέδασης, που θεωρούν ότι είναι αποκτηνωτική, εξευτελιστική και ευτελής. Αυτή η άποψη έχει προκαλέσει κατηγορίες για διανοητικό ονομπισμό και πολιτισμικό ελιτισμό, όμως οι θεωρητικοί της Φρανκφούρτης ήταν πεπεισμένοι ότι ο επιφανειακός χαρακτήρας της μη υψηλής τέχνης και η καταφανής αποστολή της να ευτελίσει την πραγματικότητα εξαπατούν τον λαό υποσχόμενα ευτυχία, ενώ στο τέλος παραδίδουν απλώς μια καρικατούρα της. Πράγματι, ο όρος «κριτική θεωρία» που περιγράφει τις ιδέες τους προέρχεται από αυτήν την άποψη. Γι' αυτούς, ούτε καν οι διανοούμενοι ή οι καλλιτέχνες που απασχολούνται με τα αξιόλογα πολιτισμικά προϊόντα, και τα οποία γνωρίζουν, δεν μπορούν να ξεφύγουν από τα δεσμά και την εξαθλίωση μιας κουλτούρας η οποία στηρίζεται σε ένα σύστημα οικονομικής παραγωγής που αντιμετωπίζει τους παραγωγούς ως προϊόντα ή πράγματα που μπορούν να ανταλλαγούν. Αυτό το σύστημα θα εξαπλώσει το δηλητήριό του ακόμη και στα πιο υψηλά επίπεδα της καλλιτεχνικής και πολιτισμικής ζωής.

Χειραγώγηση της προσωπικότητας

Το τελευταίο στοιχείο της κριτικής θεωρίας είναι το ενδιαφέρον της για το είδος των χαρακτηριστικών της *προσωπικότητας* που δημιουργούνται από τον σύγχρονο κόσμο. Ο Marcuse συγκεκριμένα ασχολήθηκε με αυτό το θέμα. Χρησιμοποιεί τις ιδέες του Freud για να υποστηρίξει ότι όλες οι κοινωνίες είναι αναγκασμένες να ενθαρρύνουν την καταπίεση ή τη *μετουσίωση* των επιθυμιών των μελών τους, έτσι ώστε να αποφευχθεί η κατάρρευση της κοινωνικής τάξης σε ένα όργιο ατομικής αυτοϊκανοποίησης. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι κάθε σωστή ανά-

λυση της μοντέρνας κοινωνίας πρέπει να εμπεριέχει μια μελέτη για το πώς επιτυγχάνεται αυτή η καταπίεση. Σύμφωνα με τον Marcuse, στα πρώτα στάδια του καπιταλισμού είναι αναγκαίος ένας μεγάλος βαθμός καταπίεσης για να διασφαλιστεί ότι οι άνθρωποι συγκεντρώνονται στην εργασία και στην παραγωγή. Στον ύστερο, πιο ώριμο καπιταλισμό, ωστόσο, υπάρχει μικρότερη ανάγκη εστίασης σε τόσο εξειδικευμένα θέματα, έτσι ώστε η διατήρηση αυτής της μορφής καταπίεσης είναι πλεονασματική όσον αφορά τις ανάγκες του συστήματος. Σε τέτοιες συνθήκες η διατήρηση αυτής της πλεονάζουσας καταπίεσης μπορεί να οδηγήσει σε δυσαρέσκεια και έτσι ασκείται ψυχολογική πίεση –μέσω αυτού που ο Marcuse αποκαλεί *καταπιεστική απο-μετουσίωση* [*repressive de-sublimation*]– η οποία θα μας επιτρέψει να πραγματοποιήσουμε και να επιδιώξουμε τις επιθυμίες μας με τρόπους, όμως, που είναι χρήσιμοι στο σύστημα. Έτσι, η συνήθης χρήση σεξουαλικών εικόνων για την πώληση προϊόντων στις καπιταλιστικές κοινωνίες –αυτοκίνητα, αλκοόλ, καφές, ρούχα ή οτιδήποτε άλλο– δεν είναι απλώς μια τεχνική πωλήσεων (το να συσχετίζεις το προϊόν με μια αξιοζήλευτη σεξουαλική κατάσταση ή συνθήκη) αλλά και ένας τρόπος ικανοποίησης των επιθυμιών, των οποίων η *μη* ικανοποίηση θα ήταν πιθανώς επικίνδυνη. Συνεπώς, όπως συμβαίνει και με άλλες μορφές των ανθρώπινων δυνατοτήτων, για τον Marcuse η χρήση του σεξ με αυτόν τον τρόπο μετατρέπεται από αυτό που πολλοί θεωρούν ως ένα ζωτικό και ιδιαίτερα ικανοποιητικό κομμάτι της ανθρώπινης ύπαρξης σε ένα εργαλείο κυριαρχίας ή χειραγώγησης.

Συμπέρασμα

Σ' αυτό το κεφάλαιο προσπαθήσαμε να περιγράψουμε μερικές από τις βασικές ιδέες του έργου του Marx καθώς και να χαρτογραφήσουμε τους κάπως ανώμαλους δρόμους που αυτές ακολούθησαν στις πολιτικές και διανοητικές συζητήσεις κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Όπως αναφέραμε και στην αρχή του κεφαλαίου, ο Marx είχε σκοπό να εφαρμόσει για άμεσους πολιτικούς σκοπούς την ανάλυση των πραγματικών ιστορικών και κοινωνικών σχέσεων στις οποίες εμπλέκονται οι άνθρωποι. Υπό αυτό το πρίσμα μπορούμε να θυμηθούμε την έννοια της πράξης –αυτής της μοναδικής ικανότητας των ανθρώπων να δημιουργούν και να μεταμορφώνουν συλλογικά τις υλικές και κοινωνικές σχέσεις τους. Υποστηρίζει ότι οι δημιουργικές δυνατότητες αυτής της έννοιας παραμένουν κρυμμένες από εμάς, μεταμφιεσμένες σε ιδεολογίες και ενσωματωμένες στον καταφανώς εχθρικό κόσμο που δημιουργείται από τον καπιταλισμό. Στις καπιταλιστικές κοινωνίες, υποστηρίζει, οι άν-

θρωποι μεταμορφώνονται σε αντικείμενα, σε πακέτα ικανοτήτων και εργατοωρών που πωλούνται όπως κάθε άλλο προϊόν. Οι κοινωνικές και δημιουργικές δυνατότητες της πράξης περιορίζονται στην αξία που δημιουργείται από την εργασία και είναι υπολογίσιμη ως κέρδος. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αυτή η ανάλυση της έλλειψης που δημιουργεί ο καπιταλισμός σχηματοποιεί τη ραχοκοκαλιά του ύστερου επιχειρήματός του για την ανατροπή του καπιταλισμού. Ωστόσο, θα ήταν δίκαιο να πούμε ότι οι συνέπειες της έννοιας της πράξης δεν αναπτύχθηκαν πλήρως ούτε από τον Marx ούτε, σε κάποια άλλη μορφή, από τα κύρια ρεύματα του μαρξισμού του 20ού αιώνα.

Πολλά από τα γραπτά του Marx περιέχουν τη λέξη «κριτική», και αυτό σημαίνει ότι αποκαλύπτεται ο βαθμός στον οποίο ο καπιταλισμός αποτελεί μόνο ένα κομμάτι της πραγμάτωσης της ανθρώπινης υπόσχεσής του. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Marx είναι αντικαπιταλιστής, με την έννοια ότι θέλει να επιστρέψει σε μια παλαιότερη, πιο εύκολη εποχή, και ο κομμουνισμός γι' αυτόν δεν αποτελεί μια κοινωνία στην οποία οι άνθρωποι θα ζουν σε απρόσωπη, καταναγκαστική συμφωνία με τους κανόνες· στην πραγματικότητα, για τον Marx ισχύει ακριβώς το αντίθετο. Ο καπιταλισμός καλλιεργεί την οικονομική δύναμη, έτσι ώστε να επιτρέπει σε όλους να αναπτύξουν το πλήρες δυναμικό τους ως άτομα, αλλά σε ένα σύνολο κοινωνικών, νομικών και πολιτικών σχέσεων που δεν επιτρέπουν στην πλειονότητα του πληθυσμού να αξιοποιήσει το αληθινό δυναμικό της ως καθολικός παραγωγός και ως κοινωνική ύπαρξη. Όπως το θέτει ο Giddens: «Η τεράστια παραγωγική δύναμη του καπιταλισμού δημιουργεί δυνατότητες για την περαιτέρω εξέλιξη του ανθρώπου, που δεν θα μπορούσε να ήταν δυνατή σε προηγούμενες μορφές παραγωγικών συστημάτων. Στην πραγματικότητα, η οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων εντός των οποίων πραγματοποιείται η καπιταλιστική παραγωγή οδηγεί στην αποτυχία της πραγμάτωσης αυτών των ιστορικά δημιουργημένων δυνατοτήτων» (Giddens 1971: 15).

Για τον Marx και για τους συνεχιστές του, αυτό το βασικό σημείο διατηρείται –η ανατροπή του καπιταλισμού είναι αναγκαία για να επιτραπεί σ' αυτό το δυναμικό να αξιοποιηθεί πλήρως. Δεν ήθελε να δώσει τις λεπτομέρειες για το πώς θα είναι ο κομμουνισμός, περιγράφοντας μια τέτοια διαδικασία ως «συνταγές για τα βιβλία μαγειρικής του μέλλοντος» (Marx & Engels 1969: 183). Ο αντικρουόμενος χαρακτήρας, όμως, όσων μας λέει για τον μελλοντικό κομμουνισμό είναι ίσως ξεκάθαρος. Πίστευε ότι ο κομμουνισμός θα μπορούσε να αξιοποιήσει την παραγωγική δύναμη της καπιταλιστικής παραγωγής σε ένα νέο σύνολο κοινωνικών σχέσεων, που θα επέτρεπαν στους ανθρώπους να αναπτυχθούν ως πλήρως ολοκληρωμένα κοινωνικά όντα, αντί ως παραγωγοί που, καθώς είναι **αλλοτριωμένοι** από τα πράγματα που παράγουν, αλλοτριώνονται και μεταξύ τους.

Οι συζητήσεις για τον επιστημονικό έναντι του ανθρωπιστικού Marx ή για τη σχετική σημασία των χαρακτηριστικών της βάσης και του εποικοδομήματος του καπιταλισμού μπορούν να μας κάνουν να παραβλέψουμε τη βαθιά ριζωμένη κοινωνιολογική φαντασία του Marx. Αν αναγάγουμε την έννοια της «οικονομικής δραστηριότητας» σε «εργασία», και παρομοίως αν αναγάγουμε οτιδήποτε μπορούμε να πούμε και να κάνουμε σε σχέση με τους άλλους ανθρώπους σε «ιδέες», τότε κινδυνεύουμε να αναπαραγάγουμε τον διαχωρισμό μεταξύ ανθρώπινης σκέψης και δράσης, για τον οποίο επέκρινε τη φιλοσοφία της εποχής του. Για τον Marx είμαστε κοινωνικά και ιστορικά όντα, δημιουργούμαστε από και μέσω της αλληλεπίδρασής μας με τους άλλους (είτε αυτή γίνεται με δράσεις στη βάση είτε στο εποικοδόμημα). Είμαστε κοινωνικοί «έως το τέλος». Αυτό δεν σημαίνει ότι αγνοούμε προφανείς αδυναμίες και αντιφάσεις στο έργο του, αντίθετα το κάνουμε για να δείξουμε μερικούς από τους τρόπους που αυτή η βασική αναγνώριση των ανθρώπων ως κοινωνικών και ιστορικών παραγώγων των εαυτών τους έχει χρησιμοποιηθεί από μετέπειτα κοινωνικούς θεωρητικούς, δίχως όμως την πίστη στην προνομιακή θέση του προλεταριάτου ως σωτήρα της ανθρωπότητας από τον καπιταλισμό.

Ξεκινήσαμε αυτό το κεφάλαιο με το σχόλιο του Marx ότι οι άνθρωποι δημιουργούν ιστορία, όχι όμως υπό τις συνθήκες που οι ίδιοι επιλέγουν. Τα έργα των Giddens και Habermas μπορούν να θεωρηθούν προσπάθειες, έξω από κάποιο μαρξιστικό πλαίσιο, να εξεταστεί λεπτομερώς τόσο η δυνατότητα των καθημερινών ανθρώπινων δράσεων να δημιουργήσουν και να αναδημιουργήσουν τον κόσμο όσο και η δυνατότητα του κόσμου να διαφεύγει από τον συνειδητό μας έλεγχο. Η **θεωρία δομοποίησης** του Giddens κάνει ακριβώς αυτό, όπως και η ανάλυση του Habermas για τον βιόκοσμο [life-world/lebenswelt] και το σύστημα, όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 8.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε το έργο του Durkheim. Μπορεί και να θεωρηθεί ότι αναπτύσσει μια βαθιά κοινωνική έννοια των ανθρώπων –υποστηρίζει ότι ως άτομα είμαστε εξαρτημένοι από τις συλλογικές πρακτικές για την επιβίωσή μας. Το έργο του, όπως και αυτό του Marx, έχει ασκήσει μεγάλη επιρροή και έχει δημιουργήσει αντιπαραθέσεις στους μετέπειτα κοινωνικούς θεωρητικούς. Όπως όμως θα δούμε, για ένα μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα δινόταν τόση έμφαση στις *πολιτικές* διαφορές μεταξύ Marx και Durkheim, που απέκρυπτε τον κοινωνιολογικό πλούτο των έργων τους.

Περαιτέρω ανάγνωση

Γενικές εισαγωγές

Harvey, David (2009), *Introduction to Marx's Capital*, Verso.
Harvey, David (2010), *A Companion to Marx's Capital*, Verso.
McLellan, David (2007), *Marxism after Marx*, 4η έκδοση, Macmillan.

Συλλογές από αποσπάσματα

Marx, Karl & Engels, Friedrich (1969), *Basic Writings on Politics and Philosophy*, Fontana.
McLellan, David (1988), *Marxism: essential writings*, Oxford University Press.
McLellan, David (1977), *Selected Writings of Karl Marx*, Oxford University Press.

Κριτικός σχολιασμός στον μαρξισμό

Anderson, Perry (1976), *Considerations on Western Marxism*, New Left Books.
Callinicos, Alex (2010), *The Revolutionary Ideas of Karl Marx*, Bookmarks.
Giddens, Anthony (1971β), *Capitalism and Modern Social Theory: an analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber*, Cambridge University Press.
Held, David (1989), *Introduction to Critical Theory*, Polity.